

G. Blumh...

Kodun... samas...

100

P. Pellmachet.
15. Jaan 1885.

ARM

Rahwaastu ju järelle on:

Riskirahwaast võrdeft.	—	439,000,000
Katoliiklasi	—	221,000,000
Evangeeliummi.		125,000,000
Kreeka uful.		85,000,000
Liig ufulisi	—	8,000,000
Muhamedi uful.		120,000,000
Sundi ufulis.		800,000
Paganais võrdeft	—	908,000,000
Budistid	—	536,000,000
Braama uful.		138,000,000
Muud pagan.		234,000,000
		<u>2,902,000,000</u>

ARH A-118873 ✓

418

Juhataja

Kodu- ning isamaa tundmisele.

~~~~~

Lastele õpetuseks.

tohtu pannud

G. Blumberg.

• Neljas parandatud trükk.

—————

Tartus, 1881.

Trükitud G. Laakmann'i tulu ja kirjadega.

Cessona.

Kodumaa õpetus on ka meie maal sõbru leidnud, sest see weike „Suhataja“ saab juba neljat korda trükitud. Tutvaks saadud kooliraamatud ei tohi palju ümbermuuta, sellepärast on see kord aga wähe juure lisatud ja parandatud.

Tartus, 19. Novembril 1880.

201812678

Laste wanematele ning õpetajatele.

Gas asjas võib inimene aga seda täielikult teada, mis tema oma filmaga on näinud. Kes merd ei ole ilmaski näinud, ei tea ka mitte, mis meri on. Kui laps asja oma ihufilmaga ei saa näha, siis ta ka palju ei või selle juures mõelda, kui neist nägemata jäänud asjadest temale räägitakse. Tahame meie ühte asja õppida, siis peame teda nägema ja tõiste tutva asjade kõrva panema ja meeletuletama, mis meie tema juures iselikku oleme leidnud. Selle läbi jääb siis meie meel üks pilt, teda meie oma waimu ette mälestuse wäel iga kord võime tuua, kui meie tahame. Mida rohkem meie niisugu asju iga pidi oma silma ja waimu ette toome ja tõiste asjade kõrva pannes, nime-
tatud iselikku üles otsime, mis meie üksi tema juures näeme, seda selgem on siis selle asja pilt meie waimus. Iga kord ei ole aga mitte võimalik asju ihulikku filmi ette tuua, siis peame katsuma ühe osawa pildi läbi waimu filmi ette asja üles maalida, et waimu filmi temast mõttes kuhu võib teha otse kui näeks asja. Sellepärast kirjutab meile õpetamise wiis kõige esiteks ette: „**Õpeta näitlikult.**“ Mida sagedamast waned oma lapsi noorelt põlwele juba nõnda wiisi on õpetanud, seda tervem on pärast koolmeistri töö. Tihti tulewad aga lapsed enamist nõnda kooli, et nemad nägema filmaga ei näe, ega kuulwa kõrwaga ei kuule.

Siis on esimene asi koolis: Lapse filmi ja kõrwa lahti peasta. „Õpeta näitlikult,“ see tähendab siis: ära tarwita sõnu, kelle juures laps ühtigi ei mõtle, ega mõtelda ei wõi, waid uuri järele, mis laps tõeste teab ja mis ta ei tea, kelle juures ta juba midagi mõtleb ja kelle juures ei mitte, kas tema mõtlemised õiged on wõi mitte. Siis saab koolmeister warsti nägema, et laps ühe sõna juures, mis ta ehk tuhat korda juba suhu mõtnud, ühtigi ei mõtle ehk asja juures, mis ta ehk tuhat korda tema ihuliku filma ees on olnud, ommeti seda ei ole näinud, mis selle ja tõise asjale wahet teeb. Müüd pakkugu koolmeister oma õpetust sedawiisi, et ta tihti asju laste filma ette toob ja küsimuste läbi lapsi nõnda talutab, et nemad sedamaid kõik leiawad, mis ühe asja juures tähelepanemise wäärt on. Selle läbi kosub siis lapse waimu piltide warandus juuremaks ja läheb tema meel ja mõistus selgemaks. Kosub lapse waimu piltide warandus, siis kosub ka tema mõtete warandus. — Et aga palju asju maa pääl on, mis meie kõik ei wõi kooli tuppä tuua, siis kirjutab õpetamise wiis meile tõiselt ette: Õpeta nõnda, et ligemalt kaugeemale samm sammult astud. Laps ei tea weel, mis meri on, aga tema on ehk weiket järwe näinud. Lase teda siis tema waimu filma ees järwe suurendada, nii palju kui ta jõuab ja meie wõime loota, kui weel koolmeister mõnda selle juure lisab, et ta enamist kui ka mitte üsna õiget, ommetegi mitte hoopis kõlbmata waimu pilti merest enesele loob. — Seda wiisi peame meie pea aegu igal kohal sillad ehitama säält kohalt kus laps omas mõistuses seisab sinna kohani, kuhu meie oma õpetusega teda tahame wiia. Kui meie säält pääle hakkame, kus laps seisab ja samm sammult kaugeemale teda katsume saata, siis ehitame meie niisugusid õpetuse ehk mõistuse sildu, kelle läbi wõimalik on juuremat ja kangermat õpetust lapselle pakkuda. Lapse õpetamise juures kirjutab meile kolmandaks õpe-

tuse wiis ette: „Astu samm sammult kergemalt raskemale.“ Esimene õpetus ei ole mitte kerge asi, sest tema peab üks ettevalmistaw õpetus olema kõige suurema õpetustele. Säherdune ette valmistamise õpetus „maade teadusele“ ehk Geograafiale, on kodumaa õpetus. Kodumaa õpetus paneb kindla põhjuse, kelle pääle meie oma isamaa tundmise põhjandame, säält samm sammult laugemale minnes tõisi maid ja aega mööda kõik maatera pinda tundma õpime. Sedawiisi kasvatab kodumaa õpetus lastele himu sügawamad õpetust tõistest maadest nõuda, aga õpetuse himu kasvamine laste südames on üks neist suuremaist asjust ja õnnelik iga koolmeister, kes seda ihaldust oskab kasvutada, et ärkamalguse säde lapse sees mitte warju alla ei panda. Sa kui kodumaa õpetus ehk päälegi weel isamaa armastust õhutama sütitada oskab, siis on kõik tulu kätte saanud, mis temast soowida mõiksimine. Kodumaa õpetus hakagu elu ehk koolimajaga pääle. Koolmeister lasku üht ja tõist last kesi tuba astuda ja küsigu: Mis sugune sein seisab wasta hommikut, mis sugune wasta lõunat; mis sugune wasta õhtut, mis sugune wasta põhja? Kui lapsed weel ilma kaartest midagi ei tea, siis saawad neli ilmakaart seda wiisi äraseletatud, et laps päikese tõusu ja päikese looja minekut tähele paneb ja lõuna ajal päikese kõrguse pääle waatab ja seda wiisi ise leiab, kus õhtu ja hommiku ja kus lõune ja põhja poolne sein on. Iga küsimuse peale wastab ja näitab laps: See sein seisab wasta hommikut: See wasta lõunat j. n. e. Müüd teeb koolmeister kriipsud tahwli pääle ette, mis toa neli seina kähendawat ja nõnda et põhjapoolne sein ülewal ja lõunapoolne all, õhtupoolne pahemat kät ja hommikupoolne paremat kät seisma tuleb. Lapsed tõmbawad need kriipsud oma tahwlide pääle koolmeistri kriipsude järele. Müüd näitab laps, mis sugune kriips hommiku poolist, mis sugune õhtupoolist j. n. e. seina tähendab ja kirjutab kriipsu juure põhja, lõuna,

hommiku ja õhtu. Nüüd küsib koolmeister: Mitu aknat on põhjapoolsel seinal? mitu hommitupoolsel seinal? kus pool seisab uks? kus pool ahi? kuhu poole näitwat kooli laudade otsad? Kui meie põhjapoolse seina pääle vaatame, misjugune sein seisab siis selja taga? misjugune sein on siis paremal käel, misjugune pahemal käel? — Nüüd saavad need läbiräägitud asjad kas kriipsudega või numbridega toa plaani sisse ülespandud. Toaplaani külge joonitakse tõised toad ja kambriid, nõnda et terve elu- ehk koolimaja plaan walmis saab. Koolm. küsib: Kuhu wiib meid tee, kui meie koolimajast lõunepoole wälja astume, kas õue pääle või põllule, koplile või aeda? — Kuhu, kui põhja- hommiku- õhtu poole wälja astume? j. n. e.

Siis joonitakse õue, ajad, koppel, põllud üles ja tähendatakse weike ruutudega, kus laudad, ait ja saun seisawat. Nõnda läheb siis õpetus küsides ja joonitades edasi, kurni terve elukoht tahwli pääl seisab. Sääli juures peats siis kas süllapuuga ehk sammudega seinade, tänawate ehk tee pikused ära mõedetud ja sedamaid ka kriipsude pikus tahwli pääle ära märgitud saama. Nüüd õpib laps ümberkaudsed põllud, heina ja karjamaad, metsad, mäed, orud, jõed ja järwed tundma. Niisama ka puud, mis sääli kaswawad, ja loomad, mis sääli elawad. Ka need asjad saavad tema filma ette toodud, mis ta taewa all näab. Tuule lipust õpib ta tundma, kust poolt tuul puhub. Sääli saab siis äraseletatud, aga näitlikult, kuda wiisi tuul tõuseb ja misjugused tuuled wihma ja lund toowad. Kui wihma sadab, siis räägime loitudest, lompidest ehk weest ja weeaurust ja seletame, mis udu ja pilwe, kaste ja härmatus on ehk kust naad tulewad.

Sääli juures näitame, kust weel tuleb, kuda temast weesooneke, siis oja, weike jõeke ja pärast suurem jõgi kaswab. Pikkemalt tähendame, mis jõekallas ja jõesuu

ning jõe kaewandus on, aga ikka nõnda, et laps ise leiab, mis temal leida võimalik. Ja kui tema waimu jõud seda wiisi edasi talutatud saab, siis kasvab temale uue õpetuse juures üks elaw tagasihutaja waim. Seda tahab ma natuke pikemalt weel ära seletada. Kodumaa tunnis oli nüüd laps õpinud, mis jõgi, jõe kaewandus, kallas, hallikas ja jõesuu on. Näib hiljemine üks terane laps, kes koolis seda oli kuulnud, mööda metsa ja juhtub sääl kogemata jõe kaldale. Sääl näeb ta jõe woolamist ja tuletab kohe meele, mis ta koolis jõesuust ja hallikast oli kuulnud. Tema mõtleb järele, et kui ta jõe hallikat leida tahab, siis peab ta sinna poole minema, kust poolt wee woolamine tuleb. Laps tahab nüüd hallikat näha, jõe sündimise paika otsida. Kes teda seda tegema sunnib? Tagasihutaja waim. See ütleb lapsesele: tahat sa hallikat leida, siis mine sinna poole, kust weel tuleb. Lapsesele ei oleks mitte hallika otsimise mõtte pähe tulnud, kui temale jõgi ep oleks meele tuletanud, mis ta koolis oli kuulnud, kuida wiisi meie hallikat wõime leida. Oskame meie säherdust tagasihutaja waimu iga õpetusele sisse panna, siis wast on meie õpetusel elaw wägi ja ramm sees, kellest wilja kasvab.

Wälgu löömise ajal anname meie lapselikku seletust sellest, mis wälk ja müristamine on; õpetame ühtlase, mikspärast inimene ei tohi wälgu löömise ajal kõrge puude alla minna ja mis wälgu löömise ja müristamise wahel mõni lord nii pikka aega läheb. Küla koolides wõiks siin juures meeletuletatud saada, kuida mõni lord ka naeruks pandud ebausju tembustel teadmata tarkus sees wõib olla. Kõu müristamisel wiskab rahwas heina küünidest wikatid, kermes ja muud riistad wälja, et kui Pikker kurjad waimud ülewalt maha pillutab, nemad terariistadest haawatud saakswad. Ehk küll seda kuskil ei sünni, siiski on raudriistade wälja wiskamine müristamise ajal üks tululif ettewõtmine, sest et raud elektro wäge oma külge kujuk.

Wikerkaare nähes saab näidetud, kust ta tuleb ja mis ta on. Niisamuti õpetame meie last päikese teeringi tähele panema ja seda tundma õpima, mis läbi talvine külm ja suine soe tuleb.

Ra kuust, tema loomisest, kaswamisest, kahanemisest, luu ja päikese warjutamisest, nõnda kui tähtedest saab kodumaa õpetuse juures räägitud.

Sest laps peab kõige asjade juures, mis tema näeb filmad lahti tegema, õpima ja kõik hästi tähele panema ja mõni õpetus peab teda küsima õpetama, kust see tuleb, et päike tõuseb ja looja läheb, et luu kaswab ja kahaneb, et pilwist wihma, rahet ja lund sajab ja nõnda edasi. Säär ei ole siis mitte tarwis, et tema kõik põhjani tundma õpib, mis ta näeb, waid olgu harkatusest ehk ka natuke igast asjast, aga ikka nõnda, et üks töö lapsele selge on, enne kui tõine ette wõetakse. Säär juures peab laps ise küsima õppima ja enese ja koolmeistri küsimuste pääle osawalt wastama, olgu kas suusõnaga ehk kirjaga. Sellepärast on tarwis, et iga päew, siis kui laps juba kirjutada oskab, tema lühikeste küsimuste pääle lühikese wastuse annab, üks kõik kas paberi wõi tahwli pääle kirjutatud. Ra selle pääle saagu lapse filmad juhutatud, mis tööd inimesed tema elukohal teewad, keslega nemad ennast toidawad ja kes nende naabrid on. — Glukohast hakates, õpigu laps kõigi külast, mõisast, jõgest ja muud tähtsaid asju tundma, nõnda et koolmeister lastega seltsis ka neist lohtadest kooli tahwli pääle kaardi teeb ja lapsed selle läbi maa kaarti lugema õpivad: see tähendab, et lapsed mõistusega maa kaardi pääle waadates, sedamaid sest aru saawad, mis kõik tehtud kriipsud kaardi pääl tähendawad, nõnda et nemad waimufilmade ees wõeramaa kaju nii selgeste ülesse maalida wõiwad, kui oleksiwad nad ise jäänud ja kõik oma filmaga näinud.

Ligemalt kaugemale minnes õpib siis laps oma kihelkonda, pikemalt maakonda ja wiimaks oma isamaad tund-

ma. Laste õppimise himu võime selle juures hästi kihutada kui tähtsas paikades, rahwa ennemuistsid jutusi meele tuletame ja südamele toiduks mõni salmikese juure lisame. Isamaa armastus peab kodumaa õpetuse läbi kosuma. Väga soovimise väärt oleks, kui koolmeister ise laiemalt mööda maid ümber käinud ja mõnda oma silmaga näinud, siis võib tema ka elawalt ja eluandjamat waimu töitu lastele anda.

Siis wast, kui laps kodu ja isamaa tunneb, hakagu täis Geograafia ehk maade õpetus.

Et nüüd siit saadik meie maarahwa laste tarwis selle sugust juhatajat kodu ja isamaatundmisele ei ole olnud, olen ma katsunud seda tööd ette wõtta. Kus aga wagu ees ei ole, on raske künnda; nõnda ka ses asjas.

See weike raamatuke ei ole mitte sedawiisi kokku pandud et teda koolides hakkatuselt otsant wõiks pähe õppida, waid et mõistlik õpetaja säält seest seda võib wõtta, mis ta arwab oma koolilastele tulusaks olemat.

Ka wanemad lugejad wõiwad seda raamatukest läbi lugeda ja mõnda säält seest tähele panna. Meile, kes aga arwawad, et raamatukene wäga wähe pakub, olgu lõpetuseks meele tuletata, et laste õpetuse juures ükski mõistlik koolmeister selle pääle ei waata, kui palju laps nimesid ja muid asju pähe õpib, waid selle pääle, et lapse meel ja mõistus saaks ülesse äratud ja kosutud. Selle tarwis walitatakse siis hakkatusel õige wähe, aga häd waimu töitu ja muretsetakse selle eest, et see nõnda lapse omaks jääb, kui tema liha ja weri.—Nõnda kui ema wäetima lapsele rinda, siis lehma piima ja kui laps juba tugewam on, ka tugewamat toitu annab, nõnda muretseb ka mõistlik laste kaswataja, et ka hakkatusel nõnda sugust waimuharimise toitu lapsele pakutakse, mis tõeste lapsele kasuks on. Meid wanemaid ja koolmeistrid on weel maailmas ja ka maarahwa hulgas küllalt leida, kes arwawad, et laps ei wõi iial küllalt

vähe õpida. Need ei ole mitte targemad kui see mees, kes põllule haugu teeb ja sinna sisse kõik oma külwilja matab ja mõtleb: nüüd on põld külwatud ja peab wilja kandma. Meie tahame aga waimuharimise tööd teha ja kudawiisi, seda oleme ülewal katsunud äraseletada.

Tulus oleks, kui siis kodumaa tundmise õpetus meie maarahwa koolides lapse meelt ja mõistust udust lahutaks, et ta lahtise filmaga ja ärksa meelega seft aru saaks, mis tema ümber on ja samm sammult edasi astudes nõnda kaugele jõuaks, et temale kõrgemat õpetust omast nii kui tõistest maadest kasulikult pakkuda wõiks. Minu soowimine saaks rohkeste täidetud, kui se weile „Suhataja“ koolmeistride rasket tööd laste waimuharimise juures ehk ka wähe wõiks kergitada, seft kui ka see raamatutene mõnda pakkub, mis igas koolis pruukida wõib, siiski peab iga koolmeister palju juure lisama ja mõnda teisiti seadma. Kodumaad ei wõi meie mitte ramatust tundma õpida. — Neile, kes sellega mitte rahul ei ole, et naad nõnda wähe tumakat sisu ramatus on leidnud, tuletan ma meele, et see koolmeister kõige osawam meister on, kes wähega palju wõib teha.

Kodu- ning isamaast.

§ I. Silmapiirest.

Igal pool, kus meie liigume ja käime, näeme meie taewast eneste üle; olgu taewas pilwis ehk selge, olgu päike ehk kuu ta küljes paistmas, ehk tähed säramas. Kui meie lagebiku pääle lähme ja puud ega metsa ega majasid ees ei ole, siis võime õige kaugele waadata ja meie film näeb, et kaugel meist meie ümber maa nagu taewast kannaks ja taewas kui kummitud pada maad kattaks. Meie film kaugemale waadata ei wõi kui sinna maale, kus taewa kinnitus, lautus ehk lagi näitab maa pääl seiswat. SääL, kus maa taewaga näitab kokku puutuwat, on silma- ehk taewapiire ja igauks teab, kui ta ennast iseene ümber, taewa piireni waadates, pöörab, et silma- ehk taewapiir nii kui rõngas ümargune näitab olewat. Võuame meie kõrge maa pääle ehk kirikutorni otsa minema, siis saab taewa piir meist kaugemal olema, ja meie näeme, kui filmad terased on, palju kaugemale kui madalas kohas. Kes aga mõtleb maailma otsani waadata wõida, kui ta kõige kõrgema torni otsa lähets, see petab iseennast. Meie saame sellest sedamaid rääkima, mis pärast see võimalik ei ole.

K ü s i m u s e d : Mis näeme meie igal pool, kus meie liigume ja käime eneste üle?

Keda näitab taewas kui kummitud pada kattwat?

Kudas nimetame meie seda kohta, kus maa taewaga näitab kokku puutumist?

Kust kohast näeme taewa- ehk filmapiiri kaugemal olevat?

§ 2. Ilmakaartest.

Meie näeme iga päew, kui taewas mitte pilwes ei ole, päikese hommiku pool tõuswat ja õhtu pool looja minewat. Lõuna ajal seisab päike kõrges taewas; aga seda teame kõigil, et sui ajal ta palju kõrgemal on, kui talwe ajal. Kõige kõrgemal seisab päike kaks nädalat enne Jaani, see on 9. Juunil ja kõige madalamal kaks nädalat enne Jõulut, see on 9. Detsembril. Kui päike lõune ajal kõrgemale tõuseb, siis soendab tema maad rohkem, kui siis, kui ta madalal seisab. Enne Lihawõtet, 9. Märtsi kuul, tõuseb päike hommiku kellu 6 ja paistab lõuneni 6 tundi ja pärast lõunat jälle 6 tundi, see on siis ülepää 12 tundi ja läheb looja kello 6 õhtu; nõndasamuti on ka enne Mikli päewa 9. Septembril. Neil mõlemil päivil näeme meie päikese just hommikus tõuswat ja õhtus looja minewat. Neid päivi nimetatakse suureks „põöripäewaks.“ Hommiku ja õhtu wahel on lõuna; wasta lõunat on põhi.

Küsimused: Millal näeme meie päikese just hommikus tõuswat ja õhtus looja minewat?

Mis kella ajal läheb päike looja?

Millal seisab päike lõuna ajal õige madalal, millal õige kõrges taewas?

Millal soendab päike maad kõige rohkem?

§ 3. Ilmakaartest.

Lõmbame meie kriipsu ja ütleme, et ülem ots näitab põhja poole, siis näitab alam ots lõune poole ja paremal pool põhja ja lõune wahel on hommiku- ja

pahemal pool õhtu. Kui meie nüüd kas karja- eht heinamaal, kas põllu pääl eht metsas käime, siis võime päewa tõusmisest kohe öölda, kus pool lõuna, kus pool õhtu ja põhi; nõndasamuti ka päewa loojast hommiku, lõunse ja põhjapoolse leida; aga ka oma elumaja seinadest, nurladest võime ütelda, mis sein, mis nurl või üks lõuna pool, mis põhja, hommiku või õhtu pool on. Kui rei on pektud ja tuleb tuulamine, siis küsime kõige enne, kust poolt tuleb tuul, kas hommikust, või õhtust, kas lõunest või põhjast ja seda mööda tehakse ka väraav lahti. Kes aga järve või mere pääl purjetada tahab, see peab tubliste tuule pääle vaatama et oma lodjaga eht laewaga ka sinna poole purjetab, kuhu tema purjetada tahab.

Küsimused: Kui meie ühe kriipsu nõnda tämbame, et üks ots põhja poole näitab, kuhu poole näitab siis tõine ots? Kui sina näuga wasta põhja, ja seljaga wasta lõunat seisad, misuke ilmakaar on siis paremal kääl? misuke pahemal kääl?

Mitimest ilmakaartest oleme meie seie saadid rääkinud?

§ 4. Tuulest.

Ka mõlder waatab tuule lipu pääle ja küsib, kust tuul on? ja siis seab ta weskki tiivad sinna poole. Kui meie ka oskame ütelda, kust poolt tuul on, siis tahaksime ka teada kuidas tõuseb tuul.

Kui meie talwe ajal enne ahju kütmist ühe ferge udusule lendu laseme, siis näeme teda otsekohe ja pillamisi pöranda pääle maha langema. Sest tunneme ära, et toas tuult ei ole, muidu oleks julg kõrwale lendanud. Nii pea kui ahju tuld tehakse, tõuseb ka weike tuul toas. Ahju ligidal läheb õht soojemaks ja selle läbi ka fergemaks ja tõuseb nüüd ahju seina mööda üles. Paneme nüüd oma udusule ahju kõrwas lendama, siis ei lange ta maha, waid ta tõuseb ruttu ülesse,

lendab mööda lage edasi ja langeb lõppeks tõisel pool tuba akna ligikal pikkamisi põrandale.

Pääle selle teab igaüks, kui talwe ajal toa ukse lahti teeme, et külm õhk tuppä ja soe õhk toast wälja läheb. Käega mõime seda ära tunda, et soe õhk ülewalt wälja läheb ja külm õhk alt sisse tuleb, aga selgemalt näeb sa seda, kui küünla tule kätte wõtad ja kord kõrgel ukse sambas ja kord madalal pead. Kõrgel ajab tuuleõhk tuld wälja ja alt jälle sisse; sest külm õhk on raskem, kui soe õhk. Sellepärast on põrandal ikka külmem, kui lae all. Kes sooja armastab, see läheb parfile wõi saunas lawa pääle.

See on üks weike pilt neist suurtest õhu woolamisest maa pääl, keda meie tuuleks nimetame. Külmaist maadest põhja poolt woolab külm õhk lõune poole ja lõune poolt, kus päikene maad kõige rohkem soojendab, tõusewad soojad õhujaud esite ülesse ja jooksewad siis aegamööda madalamale langedes põhja poole. Sellepärast on ka lõune tuul soem kui põhja tuul. See tuul, mis lõune ja õhtu wahelt puhub, tuleb üle suurte merede ja toob sellepärast palju weeauru ja weepilwi kaasa ja nimetakse wesikaare tuuleks.

K ü s i m u s e d: Kui meie talwe ajal toa ukse lahti teeme, kust kohalt woolab siis külm õhk tuppä?

Kust läheb soe õhk wälja?

Mikspärast on põrandal külmem kui lae all?

Mikspärast on lõuna tuul soem kui põhja tuul?

Mikspärast toob meile wesikaare tuul palju weepilwi kaasa?

§ 5. Weest ja weeaurust.

Kui wihma sajab, siis kogub wet madalama kohta-desse, ja meie näeme lõikusi, lompisi ja ojasi siin ja sääl; pääle selle leiame weel wet soos ja rabas, jões ja järwes. Kõige suurem weefogu on

meres, sinna jookseb kõik westi kokku. Igal pool, kus wet on, kahaneb ehk kahtub üks jagu ära. Kus ta siis jääb? — Ära kaduda ei või ühtegi maa pääl. Ka see westi, mis küll meie filmade ees ära kaub, ei kau tõeste ära, vaid tõuseb, ilma et meie seda näeme, taewa poole, nii kui hinge aur; hinge aur on ka enamiste puhast westi. Külma käes näeme oma hinge auru, aga soojas toas mitte. Mikspärast, saame sinna poole nägema.

Kui meie weefatla tule pääle paneme, siis hakkab wee aur warsti üles tõusma, kui westi soojaks saab, ja westi kahaneb ikka rohkem, mida kauem meie teda keedame. Kus ta jääb? — Westi saab weeauruks ümber muudetud ja tõuseb kõrgele ülesse. Märg ja niiske pesu nii kui kõik märjad ja niisked asjad, kui neid kuivama pannakse, annavad oma weejau ära ja lasewad teda tuulest ja päikesest kiirtest ilma nägemata weeauruks ära muuta. Nõnda oleme meie igal pool, kus meie liigume ja käime, weeauru sees, et meie teda küll palja filmaga sugugi ei näe.

Küsimused: Kuda nimetame meie kõige suurema weefogu?

Kus jääb see westi, mis igal pool ära kahaneb ehk ära kahtub?

Mis näeme meie üles tõuswat, kui meie wet keedame?

Kelle läbi saab westi weeauruks ümber muudetud?

Mis ei näe meie film sugugi, ja ommeti liigume ja käime ta sees?

§ 6. Udust ja pilwedeft.

Kui sui ajal ilm wäga soe on olnud, siis näeme õhtu üle soode, rabade, jõgede, järwede ja hallikate wee auru ülesse tõuswat, ja kui ise sinna sisse lähme, siis saawad riided sääl sees niiskeks, nii kui udu sees; sest udu ei ole muud, kui nähtaw wee aur. Kui see wee aur kõrgemale tõuseb, siis on ta pilwe ja

tes kõrgele mägede pääl on käinud, teab, kui ta nõnda kõrgele saab, kus pilved käivad, et ta siis udu sees on, nii kui meie mõni kord maa pääl, nõnda et ei või mõne sülla pääle ühtegi enam näha. Udu ja pilv on seda mööda wennaksed. Mõlemad on wesiine aur ja mõlemad on maa päält üles tõusnud. Udu langeb maa pinnani maha, pilved sõudwad kõrgele taewa all. Udu näitab ikka ühesugune hall, pilved on mitme karmalised.

M õ i s t a t u s .

Loe mind eest ehk taga otsast:

Ikka tõusen maast ja metsast,
Teen sull' wõrku silma ette,
Et kõik läheb minu pette.

Olen paks ja langen maha,
Siis ja loodab heina teha;
Tõusen üles kõrgemale
Toon sull' wihma ligemale.

R ü s i m u s e d : Millal näeme meie üle soode, rabade, jõgede, järwede ja hallikate wee auru ülesse tõusma?

Kuda nimetame meie nähtawa wee auru?

Kui udu kõrgemale tõuseb, mis ta siis on?

Kui udu paks on ja maha langeb, misuke ilm siis loota on?

Kui ta aga kõrgele tõuseb, mis võib siis oodata?

§ 7. Wihmast, lumest ja rahest.

Pilved saavad tuulest laiale lautud. Ühe pilwe sees on tihti rohkem kui tuhat pärlapunda wet. Kui see nüüd ühe korraga maha sajab, siis ei purustaks ta üksi taimid ja puid latki, waid tapaks ka elajaid ja inimest ära. Seepärast on Jumal seadnud, et ta tiba wiisi maha langeb. Kui külma tuul täie pilwe pääle puhub, siis hakkawad wihma pisarad maha tulema ja

meie nimetame seda wihmaks. Kui tuul aga nii külmal on, et wihmapisarad jääks külmalawad, siis sajab rahet. Talwe ajal näeme meie lund sadawat, kellega Sumal maad tema pikas unes finni katab. Pehme lumewaip on kenaišt tähtedest kokku pandud.

Neil on igal ühel kuus haru, kes oma kõrwalise weifjema harufestega nii korrapärašt kokku seatud, et ime waadata. Tahad sa mitmetsugu kujusid tähele panna, siis lasse neid kange külma ajal oma käitse ehk mütsi pääle sadada.

K ü s i m u s e d : Kes lautab pilwed laiale?

Kui palju on tihti ühe pilwe sees wet?

Milal hakkawad wihmapisarad pilwest maha tulema?

Mis siis näeme pilwest maha sadawat, kui wihmapisarad jääks külmetawad?

Mis katab talwe ajal weepinda?

§ 8. Kestest ja härmatusest.

Kes weel ei usu, et meie ümber ühtepuhku wee aur on, mida meie ei wõi näha, see toogu külma asja tuppä, kas rauatüki wõi pudeli wõi kruusi, mis külma käes oliwad. Mis saab tema nägema? Need asjad lähewad kohe niiskeks. Kust see wesi on siis tulnud; ommeti mitte raua wõi kruusi seest, waid üksnes selle läbi, et toas palju nägemata wee auru oli, ja nii pea kui külma asi sellega kokku tuli, nägime meie weepisaraid. Sellepärast on ka meie aknad niisked, kui õues külma ja toas soe on. Wee aur toas tuleb külma akna külge ja meie näeme weepisaraid figinema. Müüd wõime ka selle küstmise pääle wastutada, mikspärast meie külma käes oma hinge auru näeme, aga mitte soojas toas? Mida soem toas ehk õues on, seda rohkem weeauru tõuseb nägemata ülesse ja kui meie weeauru juba nägema hakkame, siis on see koht nägemata weeauruga küllalt täidetud, et enam wasta ei wõi wõtta, waid

weeaurust figinewad weiked wee pullid, mis meie uduks nimetame. Kui meie külma asja pääle õhkame, kas kirjutamise tahwli wõi külma aknaruutu pääle, siis figinewad tohe wälja õhkatud weeaurust weepisarad. Mõtlege nüüd ise järele, miks meie külma käes hinge aura näeme? — Pidage aga selle juures meeles: 1. Mida soem, seda rohkem wee auru, mis silmaga ei näe, on meie ümber; 2. Kui üks koht nägemata weeauruga küllalt täidetud on, et enam wasta ei wõi wõtta, siis näeme udu; 3. kui külma asja pääle õhkame, siis saawad nemad niiskeks.

Kui päike looja läheb, siis on warsti kaste maas. Kust ta on tulnud? Lehed ja rohi külmetawad külmaks, nii pea kui päike enam ei paista. Nägemata weeauru on aga igal pool ja kui ta külma lehtede ja rohtude ligi tuleb, näeme meie weetilku. On aga maa nõnda külm, et weepisarad jääks külmaxad, nõnda kui mõnel kewade ja sügise hommikul, siis on hale, härm ehk härmatus maas. Ka talwe ajal näeme puud härmatusst täis, liiate siis, kui pärast langet külma soemad ilmad tulewad; sest puud on weel külmad ja soem weeaur on nende ümber. Ka bölbasse, et külm wälja lööb, kui kiwihoonede seinad pärast külmi päiwi sulajal härmatusst täis on. Kust see tuleb?

Küsimused: Mikspärast on meie aknad niisked, kui õues külm ja toas soe on?

Mikspärast näeme külma käes oma hinge auru?

Kuda wiisi figineb kaste?

Millal an puud härmatusst täis?

Kust see tuleb, et habe ja juuksed mõni kord talwe ajal ka härmatusst täis on?

§ 9. Jäätisest.

Kui west külmetab, siis saame meie imelikul wiisil kümnest toobist weest üksteistkümme toopi jäätist. Sellepärast kui ankrud 10 toopi mahub, ja meie selle

täis täitma, prundi wõit punni pääle paneme ja siis külmada laseme, siis läheb ankur lõhki, sest jäätist saab rohkem kui wet ja kus ta wõib jääda, ta ajab antru lõhki. Ja kui õlut pudelis külmas, siis läheb ka pudel katki, sest õllejäätis tarwitab rohkem ruumi, kui õlut. Kui tüdruk wõi perenaine wet paja sisse unustab ja wesi säääl jääks külmas, siis wõib pada warsti katki minna. Kui kiwi sisse aut raiutakse ja ka kange külma ajal wet sisse walatakse, siis ajab jäätis kiwi lõhki. Niisamuti wõid ja suuretüki lõhki ajada, kui wesi ta sees jääks külmas. Talwe ajal külmas wesi ja niiskus palkide ja laudade sees jääks ja ajab lauad ja palgid lõhki. Sellepärast kuuleme meie kange külma ajal walju plaksu. Kes wõib nüüd öölda, mikspärast puud, liati õunapuud kange külma ajal lõhki lähwad?

Sellepärast pannakse kange külma ajal õlgi puude ümber, et külma mahla nende sees ei jääks külmaks, ja seda wiisi puud lõhki ei ajaks.

Jäätis on ka kergem kui wesi ja sellepärast ujub ta wee pääl.

Küsimused: Mitu toopi jäätist saame kümnest toobist weest?

Mikspärast lähwad pudelid, katlad, antrud lõhki kui wesi nende sees jääks külmas?

Mikspärast on kange külma ajal palkide ja laudade plaksumine kuulda?

Mikspärast ajab kange külma õuna- ja muid puud lõhki?

Mikspärast ujub jäätis wee pääl?

§ 10 Hallikatest.

Kuda meie juba nägime, sajab pilwedest wihma, rahet ja lund. Rahe ja lumi sulawad ära ja üleliig wesi tungib maa sisse, pugeb läbi kaljude ja woolab pärast tõises kohas jälle maa seest wälja, kus teda

hallikaks nimetatakse. Kuskiil maa sees ei leita loodud weesooni ehk hallikate wet, waid kõik hallika wesi on wihma- wõi lumewesi, mis maa sisse tunginud ja säält jälle wälja immitseb ehk jookseb. Meie ütleme ka: hallikas teeb wälja ja nõndajugused teewad kohad ei ole muud kui hallika teedukohad, nõugudes ja orgudes, kust wihma ja lumewesi wälja woolab. Müüd on wihma- ja lumewesi üksnes puhas, aga hallikawee sees on mõnda wõerast asja leida, mis wesi maa seest kaasa on wõtnud. Mõni kord on soola, mõni kord lubja, wääwliit, rauda ja mõnda muud hallikawee sees leida. Kui ennast mitu hallikat ühendanud, siis saawad neist ojad, ja ojadest ühendamise läbi jõed. Jõed jooksewad pärast jälle järwe wõi merde. Kus aga wet on, tõuseb üks osa pilwesse ja langeb säält jälle maa pääle tagasi; nõnda et mitte üks ainus till kautusse ei lähe.

K ü s i m u s e d : Kuhu tungib üleliig wihma- ja lumewesi?

Kust ta siis jälle pärast wälja woolab?

Kust see tuleb, et hallikawee sees mõnda wõerast asja leida on?

Kuhu jookseb pärast kõik wesi kokku mis hallikate, ojade, jõgede järwede sees on?

§ 11. Ühe weetilga elufäik.

1. Suure mere rüpes tantsiwad päikese paistel kui rõõmsad lapsed tuhanded weiksed weetilgad ja lasid ennast tuulest kiigutada. Üks neist oli iseäranis üle- anetu ja püüdis ikka kõige kõrgemale kargata. Kui ta üles waatis taewa poole, kes kui tõine meri ülewal kõrgel seisis ja kelle küljes päikene käis, säält tuli tal lange igatsimine, ka üles tõusta, et ta säält ümber wõiks rändada ja ülevalt maa pääle maha waadata. Wiimaks palus ta päikest, et ta teda üles tõmbaks. Päike saatis ka koha omad kiired alla, ja et weetikal

seltsimehi pika tee pääl puuduks, mõtsid need ka weel suure hulga tõisi tilkasi laasa.

2. Nägemata weeauruks ümbermuudetud, tõusiwad weetilgad ütlemata kõrgele ja sõitsiwad säääl ülewel meres ümber, lahkest tuule hoogust jahutud. Nende film nägi ülewelt ütlemata palju uusi asju. Wilja põllud, metsad, külad ja linnad, need kõik oliwad neil enne tundmata olnud. Siin nägiwad nad talupoja, kes oma põldu kündis, säääl ratsamehe, kes tulise hobuse seljas ümber kihutas; siin hoidis karjane oma priske karja, säääl lendasiwad ja laulsiwad linnud roheliste puude pääl. Dinas suures rõõmus ei pahnud nad sugugi tähele, et päike ikka rohkem ja rohkem oli madalamale läinud. Sht läks jahedaks ja meie weetilk ei teadnud nüüd kuhu ööforteri heita. Säääl wõttis ta nõuks maa pääle minna, lasi ennast alla ja üks lahke roosilil tegi talle oma ukse lahti.

3. Hommiku koidupunast üles äratud, istus weetilk roosti lehe serwa pääl ja palus üles tõuswat päikest: „Wõta mind jälle oma juure ülesse ja lase mind kaugele üle maa reisida!“ — See sündis ka. Kui aga päew pärast liig palawaks läks, säääl lõppes weetilga jõud ära ja ta soowis jälle oma ema, see on suure mere rüpes olla. Ja waata, kange tuul tõusis, kes kõik weetilgad kokku ajas, et neist paks pilw sai; nad isegi ei teadnud, kuidas see sündis, aga pea oliwad nad suured nähtawad weetilgad ja jooksiwad ülestõise järele maa poole maha. Küll see kohises ja kahises. Inimesed aga ütlesiwad: wihma sadab! Meie weetilk sadas ühe mäe otsa, tuhatnelja hüppas ta sääält alla, tõised taga järel. Pea oli neid nii palju koos, et neist weike wahutaw jõgi sai. Tüll aga oliwad nad nõnda üheskoos jooksnud, säääl kuulsiwad nad suurt kohinat ja nägiwad ühe maja, kelle ees walge tolmune mees seisis ja jahufottisid wantri pääle ladus. Maja kõrwal oofsis suur ratas ümberringi, kellest jõgi üle woolas. Ka meie weetilk pidi sääält üle kargama ja arwas juba,

et ta jääb wist oma elu saaks kautama, aga siiski läks kõik hästi mööda. Nüüd jooksis ta jälle edasi ja jõudis wiimati ühte tiiki; säält tõstis üks ilus neist kopaga wälja ja kallast ta siis oma walge pleekima kanga pääle. Tuba oli tema jõud nõrkemas, säält anti talle päikestest uuesti tiivad, et ta edasi wõis reisida.

4. See kord wiis teda tuuleõht põhja poole. Kui ta jääb oma seltsimeestega külma üle kaebas, sai ta korraga ilusa kasuka selga; tema sai weikestest walgest tähest ümbermuudetud, kes pikkamisi maa pääle maha langes; rahwas aga ütles: lund sajab! — Kui kaitsew tel katsiwad nüüd jäätanud weetilgad pool aastad maa pinda, funni neid kewadine päike unest äratas ja nemad oma ilusa walge kasuka seljast maha wiskasid. Mööda põllu peenart edasi rändasid nemad siis jõlle, kus neil see suur õnn oli, aurulaewu kanda ja neid suure mereni jaata. Siin sai meie weetill jälle oma wendade ja õdedega kokku ja rääkis neile, mis ta kõik oma pika reisi pääl näinud ja kuulnud.

Kui sa aga kord mere kaldale juhtud ja jääb ilusa suwe õhtul kõnnid, siis kuuled jääb tasast sofistamist ja jala kohinat. Waata, need ei ole muud kui weetilgad, kes tõine tõisele imeasju räägivad, mis nad oma pika reisi pääl näinud. Siis mõtle ka selle pääle, et sinu Isa taewas, kes kõik tilgad on lugenud ja neid kaitseb ka sind juhatab läbi maailma mitmesuguste teerodade pääl igawese elu merde!

§ 12. Jõe kaewandusest, suust ja kallastest.

Mered, järwed ja jõed otsivad kõige madalamad kohad maapinna pääl ülesse. Kui tahad oma ligidal kõige madalamat kohta teada, siis pane aga tähele, kus poole wesi woolab, sest et jõe emakoht ehk jõe kaewandus igal pool kõige madalama kohta üles otsib. See maa jagu, kelle läbi jõgi kõige oma kõrwaliste ojade ja hallikatega jookseb, nimetatakse jõe konnaiks. Seda

kohta, kus jõgi tõisega kokku juhtub, järwe või mere sisse woolab, nimetatakse jõesuuks. Teed hallikast künni jõesuuni, nimetatakse jõe jooksuks. Mida kõrgemal jõe hallikad seisavad, seda kiiremast woolab tema wesi. Ühe jõe jookse ei käi millasgi otsekohhe waid loogelbi edasi, sest et ikka kõige madalamaid ja tünamaid kohtast üles otsib. Kui ei ole mõnda kaljulist kohta jõudnud läbi uhta, siis langeb ta nõndasuguses kohas äkiselt maha. Meie näeme sääl weesadama ehk weewolase, keda ka tõeks, joaks ehk kosjeks hüütakse.

Kui meie jõe pinnal künas või paadis oleme ja filmad jõesuu poole lääneme, siis on paremal käel — parem kallas ja pahemal käel — pahem kallas.

Küsimused: Misuksesed kohad otsiwad mered, järwed ja jõed maapinna pääl ülesse?

Kuda nimetame seda maa jagu, kelle läbi jõgi kõige oma kõrwaliste ojade ja hallikatega jookseb?

Mis nimetame jõesuuks?

Mitspärast on jõehallikas ikka kõrgemal kui jõesuu?

Millal woolab wesi kiiremine jõe sees?

Kuda nimetame seda kohta, kus wesi jões äkiselt maha jookseb?

Kuda wiisi wõime kergeste sellest aru saada, misuhte pahem jõekallas on?

§ 13. Wälgu löömisest.

Pääle selle, et Looja pilwedest wilja, rohu, ja puude kaswamise tarwis wihma ja talwe ajal maa katteks ja külma wastupanijaks lund meile annab, näeme enamiste sui ajal pilwedest wälku lööwat ja kuuleme müristamist. Wana rahwas ütles müristamisel ise Sumalat olewat ja nimetas seda Sumalat Wikeseks, Kõueks ja Pilsseks ehk Wana-iaks ja Wana-tadiks. Sellepärast üteldakse weel praegu: „Wana-isa on kuri,“ „Wana-taat tõreleb,“ ehk „Wana-isa hüüab, Wana-taat müristab.“

Bissel arwati ammu olemat, kellega ta nooli maha saatis ja weel nüüd usub rahwas, et mõni inimene nõnda sugust nooli leiab. Need arwatud pilsenoolid wõi kuulid ehk lõuekiwid on muiste põlwe rahwa kiwist niferdatud sõ- ja ammetiriistade tüübid, kus weel rauda ega wäste ei tuntud.

Wälguga ja müristamisega on hoopis tõine lugu. Meie oleme juba tundma õppinud, et pilwed midagi muud ei ole, kui kõrgel seisaw udu. Nii pea, kui weeaur ülesse tõuseb, kerkib temaga ramm wõi wägi ülesse, keda meie wälgulöömise juures näeme. Seda wäge leitakse igal pool. Kui meie kassi selga pimedas silitame, siis näeme sedasama sugu tuld, mis pilwedest maha tuleb. Ka hobuse selga pimedas sugedes, ehk mõne inimese juuksed kammides wõime wälgu tuld näha. Aga meie wõime ka kunstlikult seda tuld mitme asja seest wälja meelitada. Kui pigi wõi klaasi karwalise nahaga õerutakse, siis tuleb wälgutuli ka nähtawale. Nii samuti mitme muu asju seest wõib keda leida, aga ilmaski ei ole wõimalik kuskil nii palju seda tuld saada, kui wälgulöömise juures nähtawale tuleb. Kui nüüd wälk pilwest maha tuleb, siis tõuseb sellepärast kange mürin, et wälk wäga kiirest õhust läbi läheb. Lüüakse piitsaga kiirest õhku, siis kuulufse mõni kord õige walju plaksu.

Mõni inimene kardab wäga müristamist, aga wälgu löömist wõib ka kartuseta waadata. Müristamine ei wõi meile ei iial kahju ega wiga teha, waid wälk üksnes wõib inimesi ja loomi tappa, kiwi ja puid lõhkuda ja hooni põlema panna.

Küsimused: Mis näeme meie pääle rahet ja wihma sui ajal weel pilwedest maha tulewat?

Mis on pilsenoolid ehk lõuekiwid?

Kuda wiisi wõime õige kergeste wälgu tuld maa pääl siigitada?

Miks pärast on kange mürin kuuldam, kui wälk pilwest maha tuleb?

§ 12. Müristamisest ja taewa wehklemisest.

Wälgu löömise ajal ei tohi inimene mitte kõrge puude alla minna warju otsima. Sääal tema võib hõlpsalt surma leida, sest kõrge asjade sisse lööb piksetuleke kõige ennemine, nõnda kui raud ja ka tõised asjad teda oma külge tõmmawad; sellepärast pannakse kõrge majade harju pääle ja tornide otja üks raud latt püsti, kelle ots kullatud on, sest muidu roostetab raud ja kautab sellega wäe, pikse tuld enese külge tõmmata, See raudora jookseb maja wõi torni mööda maa sisse ja kui päikese pilwed maja ligidale tulewad, siis jookseb wälgutuli mööda raudora maa sisse, ja ei tee kellegile kahju.

Aruforral wõiwad ebausju tembud ka tulu tuua. Nõnda wisatakse mõnes paigas kõuemüristamise ajal wikatid küünidest wälja, et piksest maha piüutatud kurjad waimud nende külles oma jalgu haawaksiwad, mis küll ei sünni, aga piksetuld enese külge kiskuw raud saab selleläbi inimestest kaugemale ja hoiab neid kahju eest.

Miks pärast aga läheb wälgu löömise ja müristamise wahel mõni lord nii pitka aega?

Kui kütt püssi lasseb ja meie tema kõrwas seisame, siis kuuleme pauku ja näeme tuld ühel filmapilgul. Seisame meie kütist kaugel, liialte pimedal õhtul, siis näeme waremine tuld ja kuuleme hiljemine pauku, sest et tuld meie film penikoorma kauguselt filmapilgul näeb, aga kõrwal võimalik ei ole nii ruttu pauku kuulda, sest õhu laened ei jõua nii ruttu meie kõrwa, kui walguse kiired meie filmi. Mida kaugemal sellepärast kütt meist on, seda hiljemine kuuleme pauku. Nõnda on ka wälgu ja müristamisega lugu. Mida kaugemal wälgu löömine, seda hiljemine kuuleme meie müristamist.

Suwel näitse sagedaste, iseäranis õhtu ja öö ajal, wälgulöömist, ilma et müristamist kuulda oleks. Rahwas

ütteleb siis, taewas küllwab seni ehk ilm jahutab ennast ära. See ei ole aga muud kui fange piffewätk ehk ka weel fangema wälgu kuma, kelle müristamist meie kuulda ei wõi, sest et ta liig fangel on. Hoopis tõine lugu on aga selle kuumaga, mis talwel öö ajal nähakse. Seda nimetasse taewa wehklemiseks ja on walgus, keda Sumal Põhja rahwale annud, kus öö sel ajal mitu kuud pikk on.

Küsimused: Mikspärast ei tohi inimene wälgu-löömise aja mitte kõrge puude alla minna?

Mikspärast läheb wälgu löömise ja müristamise wahel mõni kord nii pikka aega?

Kui fange pifse wälgulöömine liig fangel on, mida meie siis sugugi ei kuule?

Kuda wiisi nimetab rahwas seda kuuma, mis talwel öö ajal nähakse?

§ 15. Wikerkaar.

Kui wihma sajab ja päike wihma-pisarate ehk tilkade pääle paistab, siis näeme meie tihti wikerkaart, aaru-kaart ehk wikatkaart, keda ilujat seitsmewärwilist poolrõngast ja rahwas ütteleb, et ta merest, järwest, jõest wõi muust weefogust wet peab jooma. Saare maal räägib rahwas, et Wana-Iisa ükskord oma taewahelina-maal niitnud, ja kaare mahajätanud, sellepärast ta nimi ka wikati kaar. Meie teame juba et pilwed muud ühtegi ei ole, kui udu, ja weedõht nähtawal wõi nägemata kombel ühte puhku taewa poole tõuseb, aga ei mitte wikerkaare läbi. Mis siis wikerkaar on?

Päikese kiired, terad ehk jooned on seitsmesugusest isewärwilistest triipudest kokkuseatud, nõnda et igas joones ehk teras üks punane, üks kulawärwine, üks kollane, üks roheline, üks hellesinine, üks mustsinine ja üks punakasinine triip on. Wihmatibades näeme meie need triibud, kui päike sadupilwe pääle paistab ja meie nõnda seisame, et päike meie selja taga ja wihmapilw meie ees seisab.

Rüsimused: Mis näeme meie tihti, kui päife wihmatilkade pääle paistab?

Mis ta peab rahwa arwamise järele tegema?

Mitmest isewärwilistest triipudest on wikerkaar kofku seatud?

Lähendus: Kui meie kolmekandilise klaasi läbi päifese jooned laseme walge seinä pääle kuffuda, siis näeme meie ilusa seitsmewärwilise triibu seinä pääl, sest wõime siis ära tunda, et päifese walgus wärwilistest joontest kofku seatud on.

§ 16. Päifese teeringist.

Sga 24 tundi tõuseb päifene üks kord üles ja lähneb üks kord looja, mõni kord warem, mõni kord hiljem. Talwe ajal tõuseb päifene hommiku ja lõuna wahel üles ja lähneb lõuna ja õhtu wahel looja. Ta seisab kell 12 lõuna ajal kesspaigas wasta lõunat, aga palju madalamal kui suwel. Tema teering taewa all on seepärast ka palju weiksem, ja sest tuleb, et siis ka päewad lühemad on kui ööd.

Päife tõuseb aga aega mööda ikka kõrgemale ja tema teering lähneb suuremaks; ta tõuseb ikka rohkem wasta hommikut üles ja lähneb ikka rohkem wasta õhtut looja. Sedasama wõrra lähewad ka päewad pikemaks ja ööd lühemaks. Wiimaks tõuseb ta just kess hommiku pool üles ja lähneb kess õhtu pool looja. Siis on päew ja öö ühe pikused ja seda päewa, nagu juba ülewal nägime, nimetame suureks pööripäewaks.

Päife tõuseb nüüd iga päew rohkem ja rohkem hommiku poolt eemale põhja pool üles, ja lähneb õhtu poolt eemale põhja pool alla. Tema päewane teering asub ikka kõrgemale. Päewad lähewad nüüd pikemaks, ööd lühemaks. Wiimaks on päew peaaegu 18 tundi, öö natuke rohkem kui 6 tundi pikk. Kui päifene nõnda lõuna ajal kõige kõrgemal seisab, siis näeme puude ja mõne muu kõrge asja warju õige lühikese olewat, nõnda et meie päifese kõrguse warjust ära tunda wõime,

Nõnda teame ka, et siis kui päike kõrges taewa lautuses seisab, tema kiired ehk terad maad ka rohkem soendavad. Ilmad lähewad nüüd küll weel mõni aeg edasi palawamaks, aga päewad hakkawad nüüd jo lühemaks ja ööd pikemaks minema; sest suwe pööripäaw (9. Juuni) on mööda ja päike pöörab jälle lõuna poole tagasi. Nüüd tõuseb ta jälle ikka rohkem lõuna pool üles, ning iga lõuna ajal kell 12 seisab ta madalamal taewa küljes, kui mööda läinud päewal. See läheb nõnda edasi, kuni päew ja öö 9. Septembril jälle kord ühe pikused on. Kui wiimaks kõige lühem päew kätte jõudnud, siis on 9. Detsembril talwine pööripäaw ja päikese ringi jooks hakkab nüüd jälle uuest pääle. Juuni kuust kuni Detsembri kuuni lähwad päawad lühemaks, ehk kui wana sõna ütleb: päewad käiwad orja poole. Detsembrist kuni Juuni kuuni lähwad jälle päewad pikemaks, ehk wana sõna järele: käiwad päewad peremehe poole.

Küsimused: Kus tõuseb päike talwe ajal üles ja kus läheb ta looja?

Millal on päewad lühemad kui ööd?

Millal on päew peaaegu 18 tundi pik? Kuda nimetame seda päewa?

Mis wõime ka warjust ära tunda?

Millal on talwine pööripäew?

Millal käiwad päewad orja poole; millal peremehe poole?

§ 17. Päikeseft.

Päike annab meile sooja ja walgust; nõnda et külm meid wõtaks ja igawene öö meid kataks, kui Jumal päikest ei oleks loonud. Päike on meilt väga kaugel. Wälk lendab küll kärmeste, aga siiski ei wõiks ta kärmem kui 8 minutis päikeseft kuni meie maani jõuksta. Kui meie aga ütlesime, et päike üles ja alla käib, siis on seega üffi silma nähtaw päikese käil mõista. Meie silma paistab, kui käiks päike iga päew hommi-

kust õhtu poole mööda taewast oma seatud teefonda, aga see on wale näitus; asi sünnib tõist wiisi. Päike ei liigu meie pärast paigastki; tema istub kui kuningas ifka oma auujärje pääl; see on: ta seisab ühe ja selle sama koha pääl kui üks ilmatu suur kera; sest kes võib ta suurust oma mõttetega ära mõista. Raskkümmed miljoni penikoormat meist ära on tal ommeti nii suur jõud, et ta meie maale walgust ja sooja annab ning igale poole sigidust toob, kuhu ta pääle paistab.

Kas see aga võib tõsi olla, ütleb mõni, et päike mitte meie ümber ei käi? Meie näeme seda ommeti iga päew, et ta tõuseb ja looja läheb. — Wastame selle pääle: Kui sa wenes, paadis wõi künas mööda jõge sõuad, siis näitab sulle kui jookseks kallas sinust mööda ja sa arwad oma künaga paigal seisma. Aga mõistus ütleb sulle: „silm petab sind; kallas seisab ja sinu künna läheb edasi.“ Niisamuti on lugu, kui kärmeste mööda metsa sõidad; puud tantsiwad sinu filmade eest mööda ja so wanter wõi regi näitab seiswat. Silm aga petab. Nõnda näitab siis ka päew meie ümber weeremat, aga ta seisab paigal ja meie maakera on see jookswa.

Küsimused: Kui kaugel on päike meist?

Et küll ta meist nii kaugel on, mikspärast võib ta ommeti meile walgust ja sooja anda?

Mitmes minutis wõiks wälk päikesest maani jõosta?

Kust see tuleb, et päike näitab meie maakera ümber jookswat?

Kui kera oled päikene, Sa äratad mind lapsusest
 Kui tõused merest ülesse! Et tõstan oma häälekest,
 Kui woodist tuled wälja ja, Ja tänan Loojat rõõmuga,
 Sääl kuningliku iluga! Kes wõsel hoidis armuga.

Oh päike oma iluga

Mis oleks ilm küll sinuta!

Üks kole koht ja pime ka,

Ei see pääl' taha's mõtelda.

§ 18. Maakerast.

Maa, kelle pääl rohud, lilled ja puud kasvavad, kelle pääl kõikjused elajad sigineb, kelle pääle Jumal ka meid inimeisi on elama pannud, on üks ilmatu suur kera, aga päitese kõrvas leiame teda väga weikse olemat. Kiriku torni otsas näeme risti ehk kuke all üht kera, mis kuigi suur ei näita, ja kui seda maha võetakse, siis on ta wafika kõrgune. Kui meie omas mõttes päitese laseme wafika kõrguse kera sarnatse olla, siis on tema kõrvas meie maakera nii suur kui herne-
iwa. Pistame nüüd omas mõttes maakera läbi ühe telje, nii kui niidi kera läbi warda, ja laseme kera wärtna wiisil tedrawarda ümber ennast keeritada, siis saame sest natuke aru, kui võidakse: „maa keerutab ehk ajab ennast iseenele ümber.“ Selleks tarwitab ta 24 tundi. Üks jagu ehk üks pool maakera on siis päewawalguses: sest päite võib oma kiired ehk terad tema pääle jaata ja seeläbi walgustada. Tõine pool on aga pimeduses, sest päite ei wõi tema pääle paista: ta on warjus. Kui ja pimedas toas küünla-
walgusel lõngakera warda otsas wärtna wiisi ümber-
ajab, siis näed ka, et üks pool kera ifka walguses ja tõine pool warjus on. Neil inimestel, kes walguses on, on päew; neil, kes warjus on, on öö. *)

Pääle seda jookseb maakera, iseenele ümber ajades, weel iga aasta ükskord päitese ümber, nõnda et ta taewa lautuses mitte ühte paika seisma ei jää, waid 365 ja ühe weerandi pääwa pärast oma suurt teerongu

---

*) Täheendus: Kes lapse waimu tõeSte udu pilwest tahad lahti peasta ja tõeSte kosutada, see peab näitlikult õpetama, sest seda aga tõeSte tean ja sest aru saan, mis ma oma waimu silmaga näen. Sellepärast on iga õpetuse juures näitmine esimene asi. Igal koolil peaks õiguse pärast üks weike „Planetarium“ olema, mis paari rubla eest raamatute poobides osta saab, et võiks seda tõeSte ära näidata, ellest siin on kõnelnud, sest muidu pole mõistmisest juttugi.

päewa ümber on ära käinud ja jälle wana kohta tagasi tulnud. Nüüd arwatakse 365 päewa üheks aastaks ja pannakse need järel jäänud 6 tundi nelja aasta pärast kokku, kus neist üks terve päew saab. Nõnda on siis iga neljandama aastal 366 päewa ja Weeb-ruari kuul sel liiapäewa aastal 29 päewa.

Sel wiisil jookseb siis meie maakera aastaks $365\frac{1}{4}$ kord iseenele ja üks kord päikese ümber.

Küsimused: Kui suur on meie maakera päikese wastu, kui meie omas mõttes päikese laseme wafika kõrguse kera sarnase olla?

Mitmes tunnis ajab maakera ennast iseenele ümber?

Kelle ümber jookseb pääle selle weel maakera?

Mitu päewa tarwitab ta selleks?

Mikspärast on iga neljandamal aastal 366 päewa?

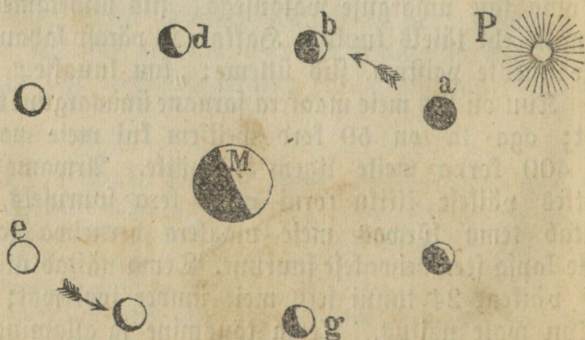
§ 19. Kuust ja kuu loomisest.

Päikese kõrwas näeme meie mõni kord ka päewa ajal kuu oma kahwatanud näuga paistwat. Sõ ajal on tema walgus aeg ajalt õige suur, aga ta nägu kaswab ja kahaneb. Kord näitab ta kui sirp ja tõine kord jälle kui ämbre põhja poolik ja suuremgi. On tema kaswamas, siis puudub temal pahem pool, kui kahanemas, siis puudub temal pahem pool. Paistab ta oma täie ümarguse walgusega, siis nimetame teda wanaks ehk täieks kuuks. Hakkab ta pärast kahanemist jälle uueste paistma, siis ütleme: „kuu luuakse.“

Kuu on üks meie maakera sarnane ümmargune taewa täht; aga ta on 50 kord weiksem kui meie maakera ja 400 korda meile ligem kui päike. Arwame meie mõttes päikese kiriku torni otsas kera suuruseks, siis näitab tema kõrwas meie maakera herneiwaja kuu jälle kapsa seemneiwakese suurune. Tema näitab niisama kui päikene 24 tunni sees meie ümber jookswat; aga see on wale näitus. Tema tõusmine ja allaminemine

sünnib ka seeläbi, et meie maatera ennast iseene ümber pöörab. Kuul ei ole enese valgust, vaid kõik valgust annab temale päike. Üks pool tema kerast, kes wasta päikest seisab, on valgustatud, teine pime. Et aga mitte ühtepuhku seesama pool valgustatud ei jääks, seepärast keerab ka kuu iseene ümber ja ta tarwitab selleks 29 ja üks pool meie päewa. Üks päew on seepärast kuu pääl nii pikk kui kaks meie arulist nädalat; niisama pikk on ka öö. Aga selle aja sees käib ta ka üks kord ümber meie maatera. Seda wõime tähtedest, sellest ta mööda läheb, ära tunda.

Kui meie üht tasailufese sõitwat wanarit maantee pääl kaugelt näeme, siis näitab ta, kui seisaks ta paigal. Kui meie aga tähele paneme, et ta mitte ühtepuhku seesama maandiäärse puu juures ei seisa, vaid warsti jo tõise kõrmas, siis tunneme ära, et waner edasi läheb. Sõidak ta aga ringis meie ümber, siis saaks ta pärast jälle sinna kohta tagasi jõudma, kust ta eistotsa pääle hakkas. Just nõnda on ka kuuga lugu. Ta ei seisa mitte iga ööse sellejama tähe juures, vaid läheb edasi. Tõisel õhtul on ta sellejama tunni ajal juba tükk maad eilsest tähest eemale jõudnud; aga umbes nelja nädala pärast jõuab ta esimese tähe juure tagasi, kust meie wõime ära tunda, et ta üks kord meie maa ümber on käinud.

Rust see siis tuleb, et kuu kaswab ja kahaneb? —

Nüüd jookseb maatera päikese ümber ja kuu maatera ümber. Selle juures juhtub nüüd 13 korda aastas, et kuu päikese ja maa wahete seisma tuleb, siis ei näe meie temast ühtigi, sest et kuul iseenele walgust ei ole ja see pool, keda päikene walgustab, on meil nägemata. Siis on noor kuu (waata a). Kui nüüd kuu oma teed käies päikese ja maatera wahete wälja astub, hakkab üks kitsas serw walgustatud kuupoolest wälja paistma (b), kes ikka laiemaks läheb, mida kaugemale ta jookseb, kunni esimese weerandini. Esimene weerand on, kui walgustatud kuust pool nähtaw on (waata d). Täis kuu on, kui kuu oma tee pääl teisel pool maa seisab, nõnda et maatera kuu ja päikese wahel on. Siis wõime meie maa päält täit päikesest walgustatud kuupoolikut näha (waata e). Mõned kohad näitawad heledamad, teised tumedamad olewat. See tuleb sest, et kuu pääl suured mäed ja orud on. Tema kõrgemad kohad paistawad heledama walgusega ja madalamad näitawad tumedamad olewat. Wiimane weerand on, kui walgustatud kuupoolikust jälle rohkem näha ei ole, kui üks jägu (waata g).

Wana rahwas räägib muiste jutus, kuda üksford naine ja mees õhjel lambaid warastama läinud. Sääal paistnud kuu wäga heledaste, mikspärast nemad tõrwatoobri õlale wõtnud, kuu palgeid tõrwama läinud, ja tahtnud selle läbi tema walgust katta ehk ära kautada. Sääal pannud siis Wanaisa mehele naiseiga kuu külge finni, kus nad praegu oma tõrwa toobriga istuwad. — Taewa- ja tähetundjad on suurte kiikritega mitu korda kuud läbi waatanud, ja ei ole sääal muud leidnud, kui mägesi ja orgusti, ka wet ja õhku ei arwata tal olewat.

Küsimused: Misüte pool puudub kuul, kui ta kaswamas on?

Millal puudub temal pahem pool?

Mitu korda on kuu weiksem kui meie maatera?

Mitu korda on ta ligemal kui päike?

Kes annab temale valguse?

Mis aja sees keerab ta üks kord iseene ümber?

Kellest võime seda ära tunda, et ta ümber maakerajooksleb?

Kui kuu päikese ja maa vahel seisab, mikspärast meie teda siis ei näe?

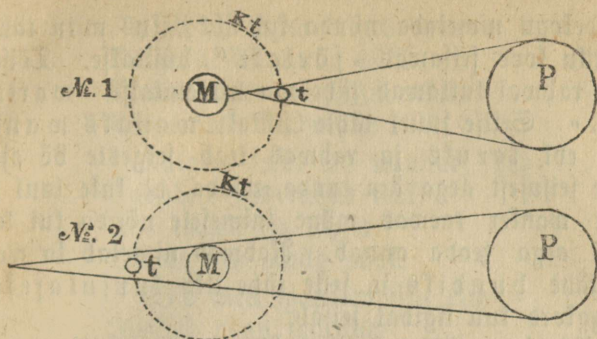
Mikspärast võime meie täit päikesest valgustatud kuuterapoolikut näha?

Mikspärast on mõned kohad kuu pääl heledamad, teised tumedamad?

§ 20. Päikese- ja kuu-warjutamisest.

Suhtub, et kuu, päike ja maakerajooksu ühes joones seisavad; siis sünnib asju, mis mitte iga päev näha ei ole. Meed an kuu- ja päikese warjutamisest. Kui kuu omma tee pääl kord otsekohelt päikese ja maakerajooksu vahel astub, et sugugi kõrgemale ega madalamale, siis teeb ta selle tembu ära, et meie päikesest näha ei või, sest et päikese kiired ommeti kuust ei jõua läbi tungida. Seda nimetatakse siis päikese warjutamisest ja ta võib üksi noore kuu ajal sündida. Nõndasugune warjutamine peab jälle warsti möödaminema, sest et maakerajooks nii kui kuu ikka kõrgemale jooksevad. Mõni kord on kuu päike warjutatud ja teine kord üks jagu.

Kui aga täie kuu ajal meie maakerajooksu just keskpaika päikese ja kuu vahel astub, siis ei või päikene kuu pääl paista, sest et maakerajooksu kiirede ees seisab. See on siis kuu warjutamine. Pimedus, mis meie siis kuu pääl näeme, ei ole muud ühtigi, kui meie enese maakerajooksu wari. Ka niisugune warjutamine läheb jälle warsti mööda. Mikspärast? Mõni kord on kuu täieste warjutatud, mõni kord aga üks jagu. Kuularjutamise juures, kuida meie nägime, wiskab maakerajooks oma warju kuu pääl. Nüüd on see wari iga kord ümmargune. Ümmargust warju võib aga üksi kerafarnane asi wiskata. Säält tunneme siis ära, et meie maa kerafarnane on.

Esimene pilt: Päikese varjutamin. P=päike; M=maakera; Kt=Kuu tee; t=kuu.

Teine pilt: Kuu varjutamine. Kuu ja päikese varjutamised leiame iga aasta kalendris üleval, sest targad tähetundjad võivad neid mitu aastat ette ära arvata. Ja et nad siin millasgi ei eksi, see tunnistab, et mis naad meile õpetavad, tõsi on.

Küsimused: Kelle varjutamine võib aga noore kuu ajal sündida?

Kuda wiisi seisawad siis päike, maa ja kuu?

Misuke varjutamine on aga täie kuu ajal nähtaw?

Kuda wiisi sünnib nõndasugune varjutamine?

Kuda wiisi võime meie kuu varjutamisest ära tunda, et ta meie maakera sarnane on?

§ 21. Taewa tähtedest.

Taewa küljes säravad tähed. Nemad on meist palju kaugemal kui päike. Suurem hulk neist on suuremad kui meie päike, aga naad näitawad sellepärast nii weiksed wälja, et nemad väga kaugel meist on. Tähed seisawad ka päiwil taewa küljes, aga meie ei wõi neid päikese walguse pääst mitte näha. Kuda nemad muiste ajal sääl-oma teed rändasiwad, nõnda näeme neid ka nüüd weel. Wana rahwas teab mõnda

tähtedekogu nimetada nõnda kui üht, kus mitu tähte ligistiku koos seisavad „sõelaks“ hüütakse. Teised meie rahwal tuttavad tähekogu nimetatakse „warta-dets.“ Seitse suurt tähte hüütakse wanaks wan-riks ehk karuks ja rahwas teab selgeste bö ajal nende seisusest aega ära tunda, nõnda, et kuke laul ja wana wanter taewas mõne inimesele nõnda kui kell tunni aega teada annab. Rahwas nimetab ka veel ühe tähe hundiks ja selle tähe ikka kuusulafeks, kes igakord kuu ligidal seisab.

Üks jagu tähtedest seisab ööl ja päewal ikka taewa küljes ja käib ümber põhjanaela, kes ennast ualgi oma paiga päält ei liiguta. Teised tähed tõusewad ja lähewad looja, nõnda kui päike ja kuu, sest ma-tera keeritab ennast korda ülewel nägime 24 tunniga ükskord iseene ümber, ja selleläbi näitab siis taewas ennast päikese, kuuga ja tähtedega meie ümber käimat. Meie maa on see jooksil ja taewas oma tähtetega sei-
jab paigal.

Küsimused: Mis näeme meie taewa küljes särawat?

Kui suured on nemad?

Miks pärast näitawad nemad nii weiksed olewat?

Misukesed tähtekogud on rahwal tuttawad?

Misukest tähte meie ilmasgi ei näe oma paiga päält liikumat?

Taewa tähed.

Rahus käiwad taewa tähed
Dma teed sääl igapäe,
Ei sääl kuulda riidu, lära,
Igapene rahu tee.

Waitselt jookseb selge hallit
Dma teed sääl edasi,
Kunni jõuab mere sisse,
Hingab meres wagusi.

Kuldseid tähed kõrges taewas,
 Selge hallik mulla pääl
 Meile hüüdwad: „Inimesed,
 Käige teed kõik rahus sääl!

Käigem teed, oh mennad, öed
 Igapäew siis rahus teal,
 Ühe taewa isa lapsed
 Oleme siin mulla pääl.

Siis meil igapäew siin elu
 Jookseb nagu hallikad,
 Kunni saame rahu-taewa,
 Kus kõik tähed hiilgawad.

§ 22. Tähtedest. (Jätk.)

Ilmoisatu suur on taewa lautus. Eht küll sääl taewa lautuses ilmaraarvamata palju suuri ja pisukesi tähti näha on, siiski on neil igalühel oma kord ja säädus, igaühel oma ase, kus ta seisab ja oma tee, kellest ta kõrwale ei tohi minna. Üks osa neist on päikese sarnased tähed, niisamasugused ilmatu suured kerad kui päike, kellel igaühel enese oma walgus on. Nemad näitawad aga sellexärast nõnda weikesed olewat, et nemad väga kaugel meist on. Nende arv on juba palja silmale ütlemata suur; kiikri abiga näikse aga, et ka terve linnutee eht linnurada, muud ei ole, kui arvamata hulk seesugusi tähtesi. Nende ümber jooksewad jälle tõist sugu tähed, kellel walgust ei ole, nõnda kui meie maakeral. Need on rändajad tähed. Nemad saawad oma walgust päikesest ja käiwad pikema eht lühema aja sees tema ümber. Meie päikese ümber jooksewad pääle maakera üle ühe saja nõndasugust rändajat tähte. Tuttaw eha- eht kõidu täht on nõndasugune rändaja täht. Tema on peaaegu niisama suur kui meie maakera, on aga 5 miljonit penikoormat päikese ligemal ja jookseb 224 päewa sees ükskord ümber päikese. Kui meid

keski eatahe pääle wiiks, siis nääksime meie säääl oma maakera otse kui eatahte hiilgawat.

Rändajate tähtede ümber jooksewad jälle k u u d, nõnda kui meie maakera ümber üks kuu jookseb. Ühel rändajal tähel on 8 kuud, ühel, nimelt Jupiteril 4 kuud. Seesama täht hiilgab kui eataht ja on wiis korda kaugemal päikesest kui meie maakera.

Need tähed, mis mõni kord öö ajal maha näeme jookswat on wistist ka rändajate tähtede sarnatsed, kelle jooksu meie sellepärast näha wõime, et nad meie maakera ligidale jõudsiwad. Mõni kord kukuwad kiwid taewast suure mürinaga maha. Nemad on halli wõi musta raua karwalised ja lähewad suure kiiruga maapinna sisse. Rahwas hüüab neid ka noolikiwiks. Neid ei ole muud kui puruks läinud tähe tükid, mis meie maa oma külge tõmmab.

Smelikud tähed on weel sabaga tähed. Neil on suur saba, mis udusarnane on ja päikese poolt ära on pöördud. Neid ei ole mitte tihti näha ja see on ebauske, kui rahwas mõtleb, et nemad aga sõa ja waenu ajal maa pääl näha olla.

K ü s i m u s e d : Misulkestel tähtedel on iseene walgus?

Miks pärast näitawad nemad nii weikesed olewat, et ommeti nad tõe pärast meie päikesest suuremt on?

Mis on see, mis rahwas linnu-teeks wõi linnurajaks nimetab?

Kuda nimetame neid tähtesi, mis päikese sarnatse tähtede ümber jooksewad?

Kelle käest saawad nemad oma walguse?

Kui palju rändajad tähti jooksewad meie päikese ümber?

Misufe rändaja täht on rahwal õige tuttan?

Kui meid keski eatahe pääle wiiks, mis meie säääl nääksime?

Kelle ümber jooksewad kuud?

Misufesed tähed jooksewad mõni kord nagu maha?

Misukesed tähed on väga arva näha?
 Mil ajal arwab rahwas neid näha olemat?
 Kas see on tõsi või wale?

II.

§ 23. Elu- ning koolimajast.

Pöörame aga oma maatera pääle tagast ja õpime
 sääl kõige esiteks oma elu- ning koolimaja tundma.
 Siin tuletame meele, mis juba eeskõnes ütlesime.
 Kodu- ja isamaa tundmise õpetus hakaku ikka elu-
 või koolimajaga pääle: Õpetaja lastu üht ja tõist
 last kesi tuba astuda ja küsigu:

Misugune sein seisab wasta hommikut?

Misugune wasta lõunet?

Misugune wasta õhtut?

Misugune wasta põhja?

Iga küsimuse pääle wastab ja näitab laps:

See sein seisab wasta hommikut!

See sein wasta lõunat! n. n. e.

Müüd teeb õpetaja kriipsud suure tahwli pääle ette,
 mis nelja toa seina tähendawad ja nõnda et põhja-
 poolne sein ülewale ja lõunepoolne alla; õhtupoolne
 pahemat kät ja hommikupoolne paremat kät seisma
 tuleb. —

Lapsed teewad need kriipsud oma tahwlite pääle
 järele.

Küsimused: Misugune kriips tähendab hom-
 mikupoolist seina?

Misugune õhtupoolist?

Misugune lõunepoolist?

Misugune põhjapoolist seina?

Laps näitab ja kirjutab igaford juure: p õ h i,
 lõuna, hommik, õhtu.

Pääle selle lasseb koolmeister — igaiüks oma kooli-

mõti elumaja järel — aknad, ukseid, ahju, lauad, pingid
ja mis muud tähtsaid asjad toas on, üles panna.

Küsi mused: Mitu aknat on põhjapoolse seinal?

Mitu hommikupoolse seinal?

Kus seisab uks? — Kus abi?

Kuhu poole näitavad kooli laudade otsad?

Kui meie põhjapoolse seina pääle vaatame, mis-
sugune sein seisab siis selja taga?

Misugune sein on siis paremal käel, misugune
pahemal käel?

Mo armas isa kohakene.

Wainne tena kohakene,
Kõige kallim surmani;
Armas isa majakene
Minu meeles alati.

Minu isa majakene
Linnu pesa sarnane,
Siiski kui üks liinukene
Igatseen ta järele.

Sääl mind ema ilmal' toonud,
Sääl mind kandis kätte pääl,
Sääl ta mind on õpetanud,
Oh sa helde ema meel!

Selge hallikas sääl jookseb,
Säält ma lapse põlves jöin;
Kenas koplis paju õitseb,
Säält ma paju pilli tõin.

Kena sirge kast sääl seisab,
Temast magust mahla sain;
Pihla puu sääl õues õitseb,
Temast magust marja sõin.

Wainne tena kohakene,
Kõige kallim surmani;
Armas isa majakene
Minu meeles alati!

§ 24. Elukohast.

Endise toaplaani külge joonetakse ka kõik tõised toad üles, nõnda et terve elu- või koolimaja plaan wälja tuleb.

Küsimused: Kui koolimajast lõuna poole wälja astume, kuhu jõuame siis, kas õue pääle, või põllule, või aeda?

Kuhu, kui põhja — hommiku — õhtu poole wälja astume? n. n. e.

Nüüd joonetakse ka weel õu, ajad ja põllud üles, ja tähendatakse weikese ruutudega, kus lauad, ait ja saun seisawad. Nõnda läheb siis õpetus küsides ja joonetates edasi, kunni terve elukohat tahwli pääl on.

Sääl jaures võiks siis ka kas süllapuuga ehk samudega seinad, tänawa ehk tee pikused ära moedetud ja sedamaid ka kriipsu pikkus tahwli pääle märgitud saada.

Laps õpib nüüd ümberkaudsed põllud, heina- ning karjamaad, metsad, mäed, orud, jõed ja järwed tundma. Niisama ka puud, mis sääl kasvawad, ja loomad, mis sääl elawad. Ka selle pääle saagu lapse silmad juhutatud, mis tööd inimesed tema elukohal teewad, kellest nemad ennast toidawad ja kes nende naabrid on.

Elukohast hakates õppigu siis laps tõsti külalisi, mõisaid, jõgesid, oma kihelkonda ja ligemalt kaugemale minnes oma maakonda ja wiimaks oma terwet isamaad tundma.

Mõistlik õpetaja hakab sellepärast sellega pääle mis tema ligidal on.

Meie raamatutene wõtab Tallinna maaga alustada.

§ 25. Isamaast ja emakeelest.

Seda maad, kus meie sündinud ja kaswanud, nimetame meie oma isamaaks. Siin räägime meie „oma keelt“ ehk emakeelt, see on meie kohta: Eesti keelt. Meie maal elab ka wõõra keele rahwast,

aga üle 700,000 (seitsesadatuhat) inimest, kes enamiste põldu harivad ja lojussid kasvatavad, räägivad Maa-keelt ehk Gesti keelt ja neid nimetatakse Maarahwaks ehk Gestlasteks. — Hommiku pool elavad Wene-rahwas; õhtu pool Rootsi rahwas; põhja pool Soome rahwas ja lõune pool Läti rahwas. Nende nelja rahwa wahel on Gesti rahwas ammust ajast elanud. Seitseme sada aasta eest tulivad esimesed Sakslased seije ja tõiwad meie maale risti usku ja Saksa keelt, keda nüüd juba mõni Gestlane ka on õppinud, nõnda et linnades, mõisates ja mõnes muus paigas Saksa keelt räägitakse. Soome keelt kuuleme aga Wiru rannas ja Rootsi keelt Lääne rannas. Wene keelt kuuleme juba palju rohkem kui meie esivanemad. Esialt õpime siis oma Gesti maad tundma ja pääle selle ka seda suurt riiki, kelle päralt meie oleme. Glad sina kas Wiru wõi Järwa, kas Lääne wõi Harju, kas Pärnu wõi Willandi, kas Tartu wõi Wõru wõi Saare maal, ikka elad sina omal Gesti maal, kus meie esivanemad juba mitu sada aastad elanud.

Mo isamaa on minu arm!

Kel südant annan ma,

Sull' laulan ma, mo ülem õn,

Mo õitsew isamaa!

So walu südames mul keeb,

So õn ja rõõm mind rõõmsaks teeb

Mo isamaa!

Mo isamaa on minu arm!

Ja tahan puhkada,

So rüppe heidan unele,

Mo püha isamaa!

So linnud und mull' laulawad,

Mo põrmust lilled õitsewad,

Mo isamaa!

Rüsimused: Kuda nimetame meie seda maad, kus meie sündinud ja kaswanud?

Kui palju Gestlasti arwatakse olemat?

Misjugune rahwas elab meist hommitu pool?
 misjugune õhtu pool? misjugune põhja pool? mis-
 jugune lõune pool?

Mitme aasta eest tulivad esimesed Sakslased seije?

Sind surmani küll tahan

Ma kallits pidada,
 Mo õitsew Gestti rada,
 Mo lehtaw kodumaa!
 Mo Gestti mainud, jöed
 Ja minu emakeel,
 Leid kõrgeks kiita tahan
 Ma surma tunnil weel!

Oma keel.

Minu kallis oma keel,
 Oh, kui armas oled sa!
 Oh, kui ilus sinu hääl,
 Oh, kui kenast' kõlad sa!

Olin ära wõoral maal,
 Wõoras rahwas, wõoras wiis,
 Wõorad lombed, wõoras keel,
 Oh, mis hale mulle siis!

Waewalt rääksin rahwaga,
 Ütski mõistnud täiest' mind;
 Kuulsin nende juttu ka,
 Oma keel! ei kuulnud sind!

Ütsi taewa Isaga
 Rääksin ma oma keelt,
 Tema kuulis armuga,
 Sahutas mo kurwa meelt!

Nüüd ma jälle omal maal,
 Oma rahwas, oma wiis,
 Oma lombed, oma keel,
 Nüüd ma olen rõõmu täis.

Rõõmsalt räägin kõigiga,
 Kes mind kuulnud, mõistwad mind;
 Kuulen tõeste juttu ma,
 Oma keel, siis kuulen sind.

Minu kallid oma keel,
 Oh, kui armas oled sa!
 Oh, kui ilus sinu hääl,
 Oh, kui kenast' kõlad sa!

§ 26. Kalewi kalmust ja Ülemiste järvest.

Wiru, Järwa, Harju ja Lääne maa on Tallinna kubermangus; ja Kuresaare, Pärnu, Wõlmandi Tartu ja Wõru maa on Riija kubermangus. Alustame siis Harju maaga, sest Harju maal leiame meie kõige suurema oma maa linna, see on Tallinn. Riija linn on küll temast suurem, aga seisab Läti maal. See koht, kus Tallinn praegu seisab, oli juba wanal ajal kuulus koht olnud. — Ennemuis-teses jutus räägitakse, et siin wana Kalewitaat olla surunud ja tema abikaasa Linda kadunud mehele sügawa hauda kaewanud ja teda mulla põue puhkama pannud. Siis olla leht igalt poolt kalju rahnu si koku kannud ja neid Kalewi kalmu pääle mälestuseks kuhjendanud. Kiwi hunnik seisab tänapäewani, tunnistab muistejutt, kui kõrge kaljuküngas, ja kutsutakse teda Toompää mäeks, kus nüüd kiriku ja palju majasi leiame. Üks suur kiwi näidatakse **Ülemiste** järwe sõrwas, mis Linda hiuste lingust, kellega ta kiwi oli kannud, maha libisenud, ja mida ta enam ei jälkanud üles tõsta. Selle kiwi pääl olla tema kibedast oma lesepõlwe wiletjust kaewanud ja tema lagedale pillutud filmapiaratest olla järw sündinud, mida nüüd Ülemiste järweks nimetakse. Tallinna ligidal mõiks ka koht seista, kus Kalewipöeg kaldalt laenetasse karga-

nud ja Soome poole ujuma hakkanud. „Tugew käsi lõhkus laeneid, pekkis laeneid merepinnal.“

Küsimused: Kuhu on muiste jutu tunnistuse järele Linda wana Kalewi taadile sügawa hõua kaewanud ja teda mulla põue puhkama pannud?

Mis olla ta Kalewi kalmu pääle mälestuseks kuhjendanud?

Mis seisab täna päew selle kalju künka pääl?

Misukene järw olla, muiste jutu järel, Linda filmapisaratest sündinud?

§ 27. Tallinnast.

Meie maa ja Soome maa wahel on Soome= ehk Wiru meri, nõnda et Soome= ehk Wiru mere kallal meie maa põhjapoolne piir on. See kallal on kõige kõrgemal kohal 200 jalga kõrge. Mõnes kohas ulatavad merelaened kõrge järsku merde kukuwa kaldani. Mõnikord leitakse mereweet ja malsja ehk kõrge kalda wahel wähem wõi rohlem maad, kus kas rohtu ja puid wõi ka suuri kaljutükkisid leitakse. Mere ääres ühes ilusas merelohes kõrge malsja kalda ja sadama wahel on **Tallinn**; see tähendab Daani linn, sest Daani rahwas ehitasiwad seie 1219 ühe kindla linna. Muiste ajal böldatse sääl ka üks kindel linn olnud olewat. Kalewipoeg olla sääl linnas elanud, mida wana Kalewitaadi kalmu künkale osaw Olewipoeg üles ehitanud, ja mis Kalewipoeg kadunud ema mälestuseks „Lindaniisa“ nimetanud: „sest üks koht ei toida lapsi rohkestest kui ema rinda.“ Laagna mäelt näeme kõrge Toompää ümber wana linna kõwerate ja kitsa uulitsatega, ilusa kirikutega, tornidega ja hoonetega. Toompää paistab oma majadega juba kaugese üle linna; niisamuti ka Olewiste kiriku torn. Olewiste kirik, „linna au ja ilu,“ sai juba 1250 ehitatud. Torn tehti 500 jalga kõrge. Rahelja ford on pikne teda põlema pannud, kaks forda

nõnda, et torn kogguni maha kukkus ja kirik ära põles. Viimast korda juhtus see õnnetus 1820 aastal. Sga kord sai aga kirik ja torn jälle ülesse ehitatud. Nüüd on torn 455 jalga kõrge. Enne oli Tallinn üks kindel linn, aga kraavid on nüüd finni kaetud ja müürid ära rikutud. Mitu maja on uueste ülesse ehitatud ja sääl kus wanad kantšid ja kraavid oliwad, näeme meie uusi majasi, ilusaid uulitsaid ja puudega istutatud platsi juure tulewat. — Sadamasse tulewad iga aasta kõigelt poolt palju kaubalaewu.

Raudtee, mis 1870 aastal walmis sai ja Baltis-
 fast Tallinna tuleb, läheb siit Rakwere, säält Narwa
 ja Peterburi. Tallinna ja Rakwere wahel, Tappalt on
 ka raudtee Tartu linna ehitatud. Kauplemine kosub
 nende teede läbi silma nähtawalt: niisama tõusiwad
 aga ka kortelite, puude ja toidu hinnad Tallinnas, nõnda
 et elu ülespidamine sääl õige kalliks on läinud. Tallinnal
 on neli alewit: Narwa-, Tartu-, Pärnu- ja Toompää-
 alew. Linnas elawad üle 30,000 inimest.

Raks wersta linnast Narwa alewi ligidal on Ka-
 trinendaal ehk Eesti keeli Keiser Peetri abikaasa Katarina
 org. Siin on üks uhke Keisri elumaja suure puu-
 ajaga, kus kõrged tammed ja mitmesugused tõised puud
 kasvawad. Mere kaldale on siit aga mõni sammu
 maad. Katrindaali ümber on mitu suwimaja ehitat-
 tud, kus linna rahwas ehk ka wõerad, kes merewe
 pruukimise pärast Tallinna reisiwad, oma korteri sui-
 ajaks wõtawad.

Ühes ennemuistes jutus räägitakse, miks Tallinn
 ial walmis ei tohi saada: „Sgal sügisel tõuseb korra
 pimedal keskööl üks weike hall mehike Ülemiste järwest,
 läheb mägepidi alla linna wärawasse ja küsib wärawa
 wahi käest: „Kas linn juba walmis, ehk kas on weel
 midagi ehitamist sääl? — Kuda nüüd suuremais
 linnades enamist ikka juhtub, et ehitamise tööl palju
 ial puhkamist ei leita, waid kui uusi hooni ei ehi-
 tada, tuleb wanade kallal mitmes paigas kohendamisi,

lappimisi ja tõisiti säadmisi; nõnda et palju iialgi töö-
 wahet ei ole, kus kõik ameti mehed puhkaksivad.
 Aga peaks ka kogemata ühel puhul kõik ehitamise töö
 seisma, siiski ei tohi seda järwe-mehetesele kuulutada.
 Sellepärast on kohtu poolt linna wärawa wahtidele
 kindel käst antud, halli wanamehikese küsimuse pääle
 igakord wastuseks anda: „Sinn ei ole weel kaugelki
 walmis, sääl on palju ehitamisi poolikul, mis ehk
 mõne hää aasta aega ära kulutawad, enne kui kõik
 tööd forrale saawad. Wõeras wanamehike wangutab
 siis wihaselt pääd, pobiseb sõnast, mis waht ei oska,
 pöörab kanna päält ümber ja läheb Ülemiste järwe
 tagasi, kus tema alaline asupaik on. Peaks temale
 küsimise pääle kogemata wastuseks antama, et walmis
 linnas midagi ehitamist enam ei ole, siis saaks selsamal
 tunnil Tallinnale ots tulema, sest et Ülemiste järw
 kõige weelkoguga Laagna mäelt orgu alla langetks ja
 linna kõigiga ära uputaks.“

K ü s i m u s e: Misjugune meri on maa põhja-
 poolse piiril?

Miksal ehitastivad Daani rahwas kindla linna
 sinna, kus nüüd Tallinn seisab?

Kuda nimetati seda linna, mis Olewipoeg sinna
 oli ehitatud?

Kui kõrge on Olewiste kiriku torn?

Kui palju inimeisi elawad Tallinnas?

Kui kaugel on Katrindaal Tallinnast?

Misparast (muiste juttu järele) ei tohi Tallinn
 iial walmis saada?

§ 28. Baltiskist ja Harjumaakonnast.

Mere kaldal pääle 40 wersta Tallinnast pääwa
 looja poole on **Baltiski** linn, wäga hää sadamaga,
 mida arwaste talwe ajal külmi kinni paneb. Selle-
 pärast on siis ka raudtee siit Tallinna ja säält Rak-
 were ja Narwa üle Peterburi ehitatud.

Harju maakonnas pääle Tallinna ja Baltiski enam linnast ei ole. Hommikupoole Harju maal on 4 kihelkonda, nimelt: Kuusala, Soelehtma, Harju-Saani ja Süri kihelkond, Siin jooksewad merde kaks suurt jõge, nimelt: **Jägala** ja **Verita**. Jägala jõlle jookseb paremalt poolt **Kandja** ja pahemalt poolt **Soelehtma** jõgi.

Õhtupoelses Harjumaalt on 4 kihelk. nimelt Keila, Madise, Risti ja Nissi. Wiimses kihelkonnas Põlli mõisa all on wanal ajal metsade ja rabade taga **Jaanilinn** seisnud, üks wana Gestlaste kindel koht. Müüd ei ole sääl muud näha, kui mõni künkas. Kõige sunrem jõgi on siin **Keila** jõgi. Selle jõe kaldal 1 werst merest seisab uhke Soa mõis, mis kadund Graf Benkendorf suure kuluga on seie ehitanud.

Hommikupoole nii kui õhtupoole Harju maa on enamiste kaljune ja maapind on paene, sellepärast wilja saab ka wäga kehwa. Mere kaldal on kalasaak, liiate silgu ja kilusilgu saab õige suur.

Lõunepoolse Harjumaal, kus Hageri, Suuru, Kose ja Kapla kihelkonnad leiame, on liiate Riija maa raja ligidal põllud õige hääd.

Kalewipoja lauludes leiame, et rahwas sääl enesest ütleb: „Meie oleme ema poolt Kalewipoja sugulased.“

K ü s i m u s e d : Mitu wersta Tallinnast on Baltiski linn?

Mis tead sina Baltiski sadamast ütelda?

Misjugused jõed jooksewad läbi hommiku poolse Harju maad?

Kus seisis wana Gestlaste Jaanilinn?

Misjugune jõgi jookseb läbi õhtupoolist Harjumaad?

Misparast on wiljasaak Harju maal mitmel pool õige kehwa?

Kus pool Harju maal leiame ka häid põldusid?

§ 29. Haapsalu linnast ja Lääne maast.

Lääne mere rannas on Haapsalu linn, 2500 inimest.

Siin käiwad palju wõeraid sui ajal merewees. Wanad lossi müürid on weel näha, kus ennemuiste katoligi usu ajal Lääne maa piiskop elas. Kümme wersta Haapsalust on Hiu rootsi saar ja weel kauge- maal Lääne meres Hiu maa.

Ülepää on Lääne maal 18 kihelkonda ja 6 nendest saarte pääl. Maa-Lääne maal leitakse järgmised kihelkonnad: Märjamaa, Wigala, Kullamaa, Mihkli, Kirewere, Lihula, Martna, Haapsalu, Kidalu, Karuse, Hanila, Nigula. Saarte pääl; Noa rootsi, Hiu rootsi, Rõign, Keinu, Emmastu ja Pühalepa kihelkonnad.

Lihola kihelkonnas on Lihola linn, 500 inimesega. Wanal katoligi usu ajal elas siin Lääne maa piiskop.

Lääne maa ei ole ka mitte hää põllumaa. Hääd wiljamaad on aga Järwa maal leida.

Küsimused: Misukesel linna leiame meie Lääne mere rannas Lääne maal?

Mitu kihelkonda on Lääne maal?

Misukeses linnas on ennemuiste katoligi usu ajal ka Lääne maa piiskop elanud?

Mis wõime meie Lääne maa põldudest ütelda?

§ 30. Paide linnast ja Järwa maast.

Järwa maa päälinn on Paide, 1800 inimesega. Siin seisib wanal ajal üks kindel loss. Suba 600 aasta eest ehitati siia soo ja rabasse Paide jõe kaldale üks kindel kiviakants. Praegu seisawad mõni müüri tükk ja üks torn, kellest õige kaugele waadata wõib. Enamiste näeme siit suured sood ja rabad, siin ja sääl ka kuusikud, männikud, nende wahel põldusi ja paiguti lehtmetsasi.

Järwa maakonnas on 7 kihelkonda, nimelt: Ambla, Järwa Saani, Madise, Kocro, Peetri, Paide ja Türi.

Kõige suurem jõgi Järwa maal on **Paide jõgi**, mida esiteks Paide, pärast Wändra, Tori ja Pärnu jõeks nimetatakse.

Järwa maa on oma nime wistist sellest saanud, et sääl ennemuiste palju järwesi olnud. Suurem jägu neist rabadest ja soodest, mis meie nüüd sääl leiame, on wanal ajal wistist järwe kohad olnud.

Küsimused: Misukene linn on Järwa maa päälinn?

Mitme aasta eest ehitati siia üks kindel loss?

Mitu kihelkonda on Järwa maal?

Kuda nimetatakse pärast Paide jõge?

Kellest on Järwa maa wistist oma nime saanud?

Mis on wistist ennemuiste täna päewaste rabade ja soode kohal seisnud?

§ 31. Rakwerest ja Wiru maast.

Meie oleme seie maale kolm Tallinna kubermangu jägu tundma õpinud, need on: Lääne, Harju ja Järwa maa. Seda maad, mis Harju ja Järwa maast hommitu poole ennaft lahutab, hüütakse **Wiru maaks**. Wiru maa päälinn on **Rakwere**. See linn on ka juba üle 600 aasta eest alustatud. Linna taga näeme kõrge wallimäe, kelle pääl weel wanad lossi müürid seisawad ja walli kõrwas kasvab weike tammit. Linn ei ole suur; peaaegu elawad sääl 2700 inimest. Raudtee, Baltistist üle Tallinna jooseb siit läbi Narwa poole. Rakwere piirikonnas, Kunda mõisa ligidal, mere kaldal on pisuke hää sadam, keda **Lontowa**ks nimetatakse. Rakwerest ligi 60 wersta mööda raud

teed hommitu poole, jõuame **Jõhwi** alewiku. Jõhwi ja Narwa wahel mere kaldal käiwad tihti sui ajal wõerad merewees ja liialt Woka mõisas, Sillamäel ja Meretülal.

Wiru maa hommitupoolne piir jooseb mööda **Narwa jõe**, talle pikkus **Peipse** järwest mereni 65 wersta arwatakse. Pooltõist wersta Narwa linnast jooseb Narwa ehk Narowa jõgi üle kaljude alla ja Saola juures lastakse suured ledramise ja tudumise massinad langewa weerammuga tööd teha.

Kõige suurem wabrik on Narowa jões Soala wõi Kräänholmi saare pääl kus 4000 inimest töös on.

Narwa linn ise seisab **Narowa** jõe suust 12 wersta kaugel. Restmised laewad tulewad merest jõe kaudu kobe linna alla; suuremad jääwad jõesuhu. Narwa ja mere wahel püütakse rohkest kalu, liiate: lõhed, angerjad ja silmaksed, keda sisse soolatakse ja kaugele wiitakse.

Wiru maakond on suuremal osal hää wilja andja, ehk küll meie ka siin paigul mõnda raba ja sood leiame, iseäranis Peipse järwe ligidal. Tänapäewani nimetatakse seda maad **Alutaguseks**, mis muud ei tähenda, kui raba ehk soo tagune maa.

Alutaguse kihelkonnad on: Sisaiku, Lügänuuse, Jõhwi ja Waiwara.

Merepoolse Wiru maa kihelkonnad on: Nigula, Rakwere, Haljala ja Kadrina.

Maapoolse Wiru maa kihelkonnad on: Saakobi, Weikse Maarja ja Simona. Kõige suurem jõgi Wiru maal on **Runda** ehk **Semisilla jõgi**. Tema hallikas ärkab Koela mõisa all ja juu on Runda ehk Kontowa all.

Küsimused: Misukene linn on Wiru maa päälinn?

Misuke alewik on Rakwere ja Narwa wahel?

Misukene jõgi jooseb Peipsi järwest Wiru merde?

Tartu Ülikooli Raamatukogu^{4*}

ARHIIVKOGU

Mitu wersta jõe suust on Narwa linn?

Kuda nimetatakse seda maad, mis Jõhwi ja Peipse järwe wahel on?

Misukene jõgi on kõige suurem Wiru maal?

§ 32. Kalewipoja mälestuse kohtadest Wiru maal ja Tallinna maa mägedest.

Kabrina, Weikse Maarja ja Simona kihelkondades näidetakse meile mõned Kalewipoja mälestuse kohad. Neeruti all on tema künni-waud, jäält Asjalamma ja weel kaugemale, Simoni pool, Kalewipoja hobuse jäljed. Asjalamma küla juures näidatakse Kalewipoja hobuse naha ase nii kui ka Maltjamägi. Simona kihelkonnas Wägewa jama ligidal, jääb kus Narwa ja Piibe maantee kokku jooksewad, näitawad wanad inimesed seda kohta, kus Kalewipoeg lõune ajal puhkanud, kui ta Tallinna poole läinud. Siin ta murdis puid maha ja heitis nende kui üle kõrte pääle magama.

Simona kihelkonnas leiame meie ka kõige kõrgema Wiru maa mäe. Teda nimetakse **Gmmu mäeks** ja on 516 jalga kõrge. Siit põhja poole minnes, näeme meie mõned maakünkad ja Weikse Marja ligidal tõuseb nende üle **Chowere mägi**, 434 jalga kõrge. Selle mäe pääl peeti wanal ajal ebajumala teenistusi. Katswere lähedal näeme meie jälle madalad mägistikud. Enamiste aga on Tallinna kübermaug üks mäeta, lage ja madal maa; muud kui mere kallas põhja pool näitab mõnes kohas kõrgust. Niisugune kallas nimetatakse Maltja kaldaks. Kõige kõrgem kallas, üle 200 jalga, on Ontika ligidal, Walluste küla juures.

Küsimused: Kus leiame meie tähtsaid Kalewipoja mälestuse kohtasi Wiru maal?

Kuda nimetatakse kõige kõrgemat Wiru maa mäge?

Misjuse mäe pääl peeti wanal ajal ebajumala teenistust?

Misjugune kallas nimetatakse Maltja kaldaks?

§ 33. Tallinna maa piinnast, metsadest ja kasudest.

Mõnes paigas mere rannas võib kõigest kaldast näha, misjugune maapõhi on: sääl leiame sawi, liiva, paekivi ja musta mulda. Niisamasugused on siis ka maa pool põllud, orud, metsad kas sawi põhja ehk liiva pääl, kas pae ehk musta mulla pääl. Paas on enamiste lubja kivi, kelle sees meie määratu palju weikseid kiwistatud tigude sarnaseid loomi leiame. Maa-pinnal näeb meie film igal pool suuri ja weikeid raudkiwa. Need on ennemuiste Soome maalt jäe tükkide pääl meie maale weetud. Metsad on ifka rohkem kadumas, sest et neid hoolimata raisatakse ja ära hääwitatakse, mikspärast nad aasta aastalt kahanewad. Wanal ajal katsiwad suured metsad igal pool meie maad. Põline mets on meie maalt nii kui üsna ära kadunud; põldakse aga Porkuni walla all seesugust metsa weel olemat. Müüd on suuri männikuid, kuuskuid ja kassikuid wähe leida. Tamme puud on enamiste üsna ära hääwitatud. Mõnel mõisal, külal ja talul on küll weel Tammik nimi, wistist sellepärast, et sääl ennemuiste tamme puid oli kaswanud, kellest praegu arwast riismed üle jäänud. Muiste ajal, enne ristiusku oliwad tammikud mitmes kohas ebajumalate ohwerdamise paigad. Pääle tammesi, kuuski, mäнди, kasiki, leiame meie mõnda mnidsugu puid, nimelt: leppasi, haawasi, pajusi, rämelgaid, jalakaid, pärna- ehk niinepuid, wahtraid ja saarepuid, toomingaid, pihlakaid ja aedades õuna- ja wislapuid. Pääle selle kaswawad mõnes kohas häste pähkla- ehk sarapuid, ja kadakapõesaid on praegu igal pool näha.

Igaüks teab küll, et mets meil põletamise, ehitamise ja mõne tarwilise asja tarwis puid annab, et aga

metslikud kohad ka niiskemad on, ei wõi nõnda tuttan olla. Nõndasugustes kohtades, kus metsa kasvab, sajab sellepärast ikka rohkem vihma, nõnda et metsalises kohas kõik taimed parem kasvavad. Kui nüüd meie maal mets ikka aasta aastalt väheneb, siis ka kõigi lillede, rohtude ja puude kasvamine selle läbi väheneb. Selle pärast tuleb metsa eest igal pool õige hoolt kanda. Aedades leiame: sõstraid ja waarikuid; põllul ja heinamaal lillekaid, põldmurakaid ja maasikaid ja rabades: mustikaid, sinikaid, soomurakaid, pohlakaid ja jõhvikaid. Mõned kohad on täis kanarpikku ehk kamarikku; jõe ääres näeme wõhumõeka, pillirooga ja kõrkjaid. Metsade all ehk ka wõsustikus kasvab sõnajalgi, tullerkupusi, kurekatlaid ja mõnda muud lille. Hää heinamaa pääl leiame kroomislehti ja kaste heina. Mõnes kohas on suured samblasood ja rabad, kus aga weiked kased, männid ja mõned muud ki-
durad puuwõsud leitawal. Põldude pääl kasvab nisu, rukis, odra, kaera, tatra, herni, läätsi, nairid, lina, kanepid, rist-
tikheina ja kartoholid; enam talude ligidal õue aedades näeme kapsaid, kaalikaid ja ka tapusi ehk humalaid.

Küsimused: Mikspärast on metsad meie maal ikka rohkem kadumas?

Millal katsivad suured metsad meie maad?

Misugu puid leiame meie omas metsades?

Mis kahju toob metsaraiskamine maal?

Misugused marjad, tuttavad lilled ja rohud kasvavad meie maal?

§ 34. Tallinna maa elajatest.

Suuremad metselajad Tallinna maal on enamiste kadumas. Arwaste eksiw sinna pöder, ka mesikäp, — karu on wäga arwaste näha. Pikkaba — just ehk metsa-
friim hunt warastab weel mõnel mehel lamba ja kiskub kas wafika ehk warja maha, kriimustab ka suuremaid koduelajaid. Siiski on tema päewad ka loetud, sest aast' aastalt väheneb tema sugu; aga reinuwader-
rebane wiib weel mõne kana ja pardi metsa, et küll

kütt mütside ja kasukate tarwis tema nahka püüab kätte saada. Sänese jahid ei ole arga looma ka weel mitte ära hääwitanud. Draw hüppab puust puusse ja otsib pähkliid; siil omas okkas-riides, jookseb hiirte taga ja mutt maa all muretsseb selle eest, et ussid rohu juuresid ei ära näri. —

Kotkas ja kull ei puudu sääl, kus raiß maas on ja tark lind kaaren ei jää ka tulemata; kägu kukub metsas, lõube laulab põllul ja ööpik tõstab oma häält lepitus. Kütt püüab metsist, tedre, rabašana, põld- ja laanepüüd.

Maa-pinnal roomawad ussid ja sisalikud, ka konni nähakse igal pool hüppamas küllalt. —

Sui ajal waemawad inimesi nii kui lojusi kärbsed, sääsed, pihulased, parmud ja kiilid. Sipelga hunnikuid on tihti näha ja mõnes peres peetakse mesilase puid.

Mõni tüdruk katsub weel wana ebausku wiisil lepatriinu lendamisest tulewaid asju teada saada. Wee seest püütakse wähki ja kalu. Jõgedes on enamiste haid ja lutsud. Järwehes pääle selle särged, ahwenid, tintid ja merelaldal latikad ja silgud.

Küsimused: Misjuguised elajad on Tallinna maal enamiste kadumas?

Kelle päewad on ka juba loetud?

Kelle nahka püüab kütt mütside ja kasukate tarwis kätte saada?

Misjugu töisi metsaelajaid on igal pool näha?

Misukesed linnud on metsades leida?

Misukesed kalad elawad järwehes ja jõgedes?

§ 35. Küladest ja elumajadest.

Kes Tallinna kubermangu läbi käib, see näeb mitmed weiksemad jõed ja järwed. Enamiste ou siis jõgede lähedal ehk kaldal uhked mõisad ehitatud, selle ümber aidad, tallid ja tõised hooned seisawad; pääle selle leiame mõne mõisa all suured ja ilusad puestikud ja rohuajad. Siin ja sääl näeme weel wanu losside müürisid, mis endisest meie maa elust mõnda wõiksid

rääkida. Kirikud on enamiste kiwist ehitatud ja suurem osa nendest seisawad juba mõni sada aastat. Kirikute ümber on enamiste furnuajad ja kiriku mõis oma kõrwaliste hoonetega. Kirikuteed nii kui postmaanteed ühest linnast tõise on hääd, aga waesed näitawad külade ja külade elumajade kõrwalised hooned olemat. Linnades leiame majasti majade kõrwas ilusaste reas, ja enamiste sirged uulitsad nende wahel. Külades seisab üks maja siin ja tõine sääl. Tänamad, mis külade läbi perest peresse wiimad, on kõwerad ja wihmasel ajal täis pori, mis lojuste ja lamba kari iga päew weel hästi läbi sõtkub. Mõnel külal on mitu peret ehk talu, juhtub aga ka mõnda weiksed küla. Üksikuid talusi on wähe. Iga talul on oma õu, ja õue ümber tehtud aed. Dues leiame aidad ja karjalaudad ja wasta tänamat seisab wäraw. Mõnes õues leiame ka kaewu ja kõögi. Elumajas on keskpaigas suitsutuba kerisahjuga, kus talwe ajal reie kuwatatakse. Ühel pool tuba on rehealune, kus rehed peksetakse ja tuulatakse ta teisel pool tuba on üks ehk kaks kambrit. Mõnes kohas on kambri laudpõrand ja klaasist aknad. Sooja tuleb kambri kerise ahju küllest, aga kambri ise on suitsuta. Suits toast läheb enamiste uksest wälja. Kõikide majade seinad on ümmargustest, tahumata pallidest ehitatud ja katused, õlgedest tehtud. Õue ümber wõi maja taga on õue aed, kus kanepid, humalad, kapsad ehk ka õunapuud kaswawad. Siin ja sääl leiame ka mesipuid. Soowida oleks, et rahwas oma elumaja rehest lahutaksid ja elumaja aknatega, korstnatega, ahjuga, laudpõrandaga ja lubjatud seinadega ehitaksid, kelle ümber siis laudad ja aidad korra järele seista wõiksid. Suitsutuba rehealusega põllumehe tarwis jäägu ka põllule, siis elaks rahwas ka puhtamine ja tulekahjud wäheneksid. Pääle selle oleks wäga hää, kui rahwas õunapuid rohkem kaswataks ja nende eest hoolt kannaks, nii kui mesipuid peaks, sest mesi ja õunad tooksid mõne kopika tasku ja maitseks ka ise enesele hää. Põllu-

harimisega ja lojuste kasvatamisega sünniks kül õunapuude kasvatamine ja mesi puude pidamine väga hästi kokku.

R ü s i m u s e d : Mikspärast oleks see soovida, et rahvas oma elumaja rehest lahutaks?

Kuda wiisi on enamiste seie maale talurahwa elumajad ehitatud?

Kuda wiisi peaksiwad nemad tulewal ajal ehitatud saama?

Mikspärast oleks see soovida, et rahvas õunapuid kaswataks ja mesi puid peaks?

§ 36. Maarahwa elust.

Meie maarahwas on Soome rahwa sugulased, sest Soome keel ja Eesti keel lähwad mõnes tükis üsna kokku. Nõndasamuti leiame wanast ebausust ja wanast kombedest, et mõlemad rahwas üks lord koos oliwad elanud. Meie Eesti rahwas on wistist keskhomniku poolt seie maale tulnud, sest sääl pool on weel tänapäewani nende sugulasi leida. — Millal aga rahwas, kes iseennast Maa rahwaks nimetab, seie on tulnud, ei wõi kirjamehed weel selgeste ütelda. Seda wõiwad nad kül julgeste tunnistada, et rahwas wistist rohkem kui 1000 aastat juba siin maal elab. Elumajad ehitatakse, kuda meie juba ülewal nägime, ikka weel wana wiisi ja nende sees leiame enamiste weel niisamasugused lauad, pingid, sängid, kätkid ja wibud, roobid ja ahju harkid, kui meie esiwanematel oliwad olnud. Ka wanast päritud kaela kooguga ja ämbritega kannetakse wet ja pajad, waagnad, kulbid ja lusikad on kahelsa saja aasta eest niisamasugused olnud kui praegu. Niisamuti on lugu märssi — lähtri ja silgukarbiga. Meie näeme ka weel wana wiisi wantrid, regisi, adru ja äkki, aga wana kedrewars on kadumas ja kõige lehwamal juba wõtt kääs, sest et

küll palju poeriideid ostetakse ja kannetakse, siiski ei jäta veel naesed wanast päritud wiisist, waid fedrawad weel linu ja willu ja kudawad kangasjalgadel lõuendit ja willast riidet. Mõnes kohas käib weel rahwas wana wiisi; sääl on siis nõnda kui Kalewipoja lauludes leiame: „wikelised willa sukkad, käiksed kulla kirjalised, literisja linnifud.“ Ka tütrukute pää pääl näeme pärjad ja naeste rindadel sõled ja kaelas helmi, kudrusid ja paatrid; pastlid jalas on aga kadnmas, ja kingi ja saapaid kandakse ifka rohkem. Lambanahast kasutaid ja musti kalewist kuubest on weel küllalt näha. — Maa rahwa toit on rukkileib, kehwal ajal ka wabelik, ja pidude päääl sepik; pääle selle pudru ja leem, kapsad, herneid, oad, läätsid, kalad ja kõige rohkem silgud, heringid ja kiiwad, piim, wõi ja liha, liialt lamba- ja sealiha. Slut, mõdu ja nimelt wiina juuakse, olgu Jumalale kaebatud, üle liia, sest rahwas ei osta enam wana wiisi ilma wiinata, kiige all lauldes, pilli järele tantside ehk muul wiisil rõõmus olla.

R ü s i m u s e d : Kellest wõime seda ära tunda, et meie Soome rahwa sugulased oleme?

Kust poolt on Gesti rahwas seie maale tulnud?

Mitu sada aastat elab rahwas wistist juba siin maal?

Nimeta kõige tarwilisemad asjad talurahwa elumajas!

Kuda wiisi käiswad Gestlased wanal ajal riides?

Mis oli ennemuiste, mis nüüd nende toit?

§ 37. Gesti rahwa jumalateenistusest, ristimisest ja usu puhastamisest

Wana rahwa jumalateenistus oli väga segane. Sääl teeniti Taara Jumalat tamme puude all, Taara mägedel. Sääl ohwerdati Ukule Ukufiwidel; sääl kardeti Uiket ja Piskit; sääl arwati puud, hallkad, ja

kõik kohtasi Jumaliku waimusi täis olema. Käägiti tnule-
 ja weteemast, nii kui hallijadest; ohwerdati hoonehoidjale
 ja majawarjajale. Sääal usuti ja lasti oma tempusi
 teha lausujad ja soolapuhajad. Sääal pandi sõlge sõu-
 dama ja arpu aeruma ja arwati tulewaid asju selle läbi
 teada saama. Sääal usuti, et Tont, Kratt, Puuk, Pisuhänd
 ehk Tulehänd wara kodu kanda wõisid, ja mõnda muud
 tühja asja. — Wana pagana usku on weel tänna päew
 mitmes kohas leida, ehk küll poolseitsme saja aasta eest
 juba ristiusk Gesti maale toodi. Rahwast aeti wee
 suure ja ristiti ära, aga usuõpetust ei teadnud nemad
 hakatujel ühtegi. Ehitati kül kirikuit ja sääati preestrid
 igale poole, aga nemad ei õpetanud rahwast, ega päästi-
 nud neid pagana pimedusest. Rahwas oli küll nime
 poolest ristiiinimesed, aga sallaja pidasiwad nemad oma
 wana ebausku ja pagana kombeid weel kõwaste kinni.
 Dige Ewangeliumi usk wiibis kaua Gesti maale tule-
 mata. 1550 aastal pärast Kristust oli küll Luteruse
 usu õpetajad üle Gesti maa Inmala sõna kuulutama.
 Sada aastat umbarwata, pärast seda läksid mööda,
 enne kui maarahwas pisut õiget Ewangeliumi usku
 hakkas tundma ja tõine sada aastat läks weel tarwis,
 kus wiimaks tõepoolest sündis ütelda: nüüd on õige usk
 üleswõetud. Esimene maa keele raamat anti 1553
 wälja, see oli Luteruse katekismus, aga see esimene ra-
 mat jäi kauaks ajaks ka ainukeseks raamatuks. Dõl-
 dakse, et 25 aastat pärast seda tuhande Gestlase pääle
 waewalt üht ainust wõis arwata, kes Issameie palwet
 oskas lugeda. 1630 kirjutas kuulus Hindrik Stahl
 esimese „Kodu- ja Kirikuraamatu.“ Esimene uus
 Testament trükiti 1705. Täis piibliraamat sai 1739
 wälja antud, kelle töö juures kõige suurem waew kuulsa
 Sürifiriku õpetaja Anton Thor Helle pääl seisis.
 Rahwas kandis aga ales orjapõlmes ahelaid ja ei
 mõistnud weel õpetust ja waimuharimist nõuda. Shulit
 priius ehk wabapõli on küll üle 50 aasta eest meie
 maale kingitud, ja nüüd tuleb muret selle eest kanda,

et tuimuse ja rumaluse ahelad ka meie rahwast lan-
gelsid, et koolid ja kirikud igal pool inimesi õpetaks ja
nende waimu hariks ja et rahwas ka ise oma waimu-
priiuse eest rohkem hoolt kannaks.

Küsimused: Mis wõime meie wana rahwa ju-
malateenistusest ütelda?

Millal hakkaswad Luteruse usu õpetajad üle Gesti
maa Sumala sõna kuulutama?

Millal anti esimene Gesti keele raamat wälja?

Millal kirjutas kuulus Hindrik Stahl esimese
„Kodu- ja kiriku raamatu?“

Millal trükkiti esimene Uus Testament?

Lähendus: Sel ajal, kus ihulik priius ehk waba
põli meie maale tuli, sõdis suure wäega waimu priiuse eest
üks mees, keda ükski Gestlane ära unustada ei tohi, see on
Otto Wilh. Masing, kadund Alfi õpetaja. Kõik, mis see
mees on kirjutanud, on kiiduwäärt ja praegu weel tulus waimu
toit. Tema kõige kuulsamad kirjad on: „Pühapääwa wah-
lugemised“ ja „Nädala leht.“

Rigi 20 aastat pärast Masingat, see on 1840—1850
elas Tartus kuulus Dr. Fählmann, keda armastus oma
sugu rahwa wasta teda sundis iga wiisi rahwa waimu priiust
laiendama ja kes enam suusõna kui kirja läbi nende kasuks
on tööd teinud. Wana aja laulusid ja ennemuiste juttusid
taga uurides oli tema wäsimata. Tema nime mälestus jäägu
seepärast kustumata. Fählmann'i sõber ja tema waimu waran-
duse pärija on Dr. F. K. Kreuzwald, kes nüüd 40 aastat
oma kirjadega rahwa õpetaja on olnud, nende waimuwaran-
dust iga pidi kosutanud ja ennemuistest waimu warandust taga
uurinud ja walge ette toonud, nõnda et tema Gesti rahwa
kõige kuulsam kirjamees on. Tema kirjadest on kõige tähtsa-
mad: Kalewipoeg; Ennemuistetesed jutud; Wiru
lauliku laulud.

Masinga, Fählmann'i ja Kreuzwald'iga peame meie aga
ka Akademikuse Dr. Wiedemann'i nimetama, sest et tema
suure Gesti keele sõnaraamatu wälja annud kus sees meie keele
sõnad sassa keele ära seletaks. Pääle selle kirjutas ta suure
Gesti keele grammatika. Esimene Gesti keele grammatiku on
kadund Kuusalu õpetaja A h r e n s wälja annud.

§ 38. Ennemuistsed jutud Tartu linna kohta.

Gesti rahwas ei ela aga mitte üksipäini Tallinna kubermangus, waid ka Riija maal, keda ka Liivi maakshüütakse. Põhjapoolse Riija kubermangus leiame 5 maakonda, kus Gesti rahwas elawad. Need maakonnad on: Tartu, Wõru, Willandi, Pärnu ja Saaremaa.

Tartu maakonnas on tema päälinnale „**Tartu**“ nimeks antud. Müüd wõime Tallinna maalt kergel wiisil mööda raudteed, mis 1876 walmis sai, Tartu jõuda. Tallinna ja Rakwere wahel Tappa jaamalt wiib meid raudtee Kiltsi (Uss) ja sealt Wägewale, kus Tallinnamaa ja Riija kubermangu piir on. Tallinnamaalt Tartu maakonda sõites, wiibib tulemassin mõni minut Tõgewa (Laiholm) jaamas ja sealt jõuame üle Labiwere wõi Woldi Tartu. Praegune ilus Tartu linn on **Gmajõe** kaldale ehitatud ja ennemuiste juttudes leiame, et Tartu linna kohtwanal rahwal austatud japäha oli olnud. Sest jutustatakse seda wiisi: „Wana-Isa oli maailma loonud ja taewa hiilgawate tähtedega ja päikesega maa üle laudaud. Maa pääl kaswivad kõik sugused lilled, rohud, puud ja kõik sugused loomad elasiwad sääl rõõmsaste. Nemad aga ei täitnud Wana-Isa tahtmist, hakkasiwad üht tõist kiusama ja tapma. Sääl kutsus Wana-Isa neid kõik kokku ja ütles neile: „Ma olen teid loonud, aga mitte selleks, et teie ühte tõist kiusate ja tapate, waid oma elu üle rõõmustaksite. Ma näen, et teie ilma kuningata, kes teie üle walitseb, ei wõi elada. Tema wastawõtmiseks peate teie aga jõe kaewama. Kaewage aga ilusaste sügawa ja laia, et kõik weiked jõed tema sisse wõiwad jooksta. Tema nimi olgu **Gmajõgi**. Wäljakaewatud mulda ärge wiskage sinna ja tänna, waid korjage kokku mäeks, kelle pääle ma ilusa metsa lasen kaswada ja sääl saab teie kuningas elama. Sa ka orud olgu ta wahel, et ta tuule ja päewa eest warjutud oleks. Ma näen, et

teid küllalt siin koos on; igaüks tunneb oma rammu, kärmest tööle! Wana-Isa läks ära, ja igaüks hakkas priskeste pääle. Kull ja rebane mõetsiwad jõe pitkuse ära. Kull kargas ees, rebane tema taga ja rebane sabo jooksis mööda maad ja näitas, kus jõe kaewanduse koht saab olema. Mutt tõmbas esimesed waud, määr tema taga, kriimsilm hund krapis, karu kandis, pääsoke ja kõik tõised linnud tegiwad tööd. Kui jõekaewandus walmis oli, walas Wana-Isa kuldsest kausist wet sisse, andis oma eluõhust temale ja ütles, kus poole ta pidi jooksuma."

Emajõeest ütleb wana laulusõna:

"Ei kõigile ei õnneks antud,
 Õnneks antud, palgaks pantud,
 Emajõe jälgi käia,
 Oma wahtu wadataie,
 Oma kohtumist kuuluta
 Oma seljas sõiteletes
 Oma filma waadataie
 Oma filmas ennast näha."

Tõises ennemuisteses jutus räägitakse nõnda: "Sni-
 mesed ja elajad wõisiwad omal keelel rääkida. Aga see
 keel oli igapäewaseks elutarwituseks. Sääal kutsus
 Wana-Isa kõik loomad kokku, kus nemad pühapäewase
 keele pidiwad õppima, see on laulu, et wõisiwad rõõmsad
 olla ja Jumalat kiita. Sääal tuliwad kõik Toompää mäele
 kokku, kus ilus hielene kaswis. Imelik tuule õhk tõusis, sest
 suur laulja W a n a m u i n e tuli taewast maha. Ta filitas
 oma hiukseid ja habet, säadis oma riided ilusaste, kõhitas
 hääle puhtaks ja katsus oma kandest. Hakkatuselt lõi
 tema eesmängi ja siis laulis ta lugu ja nõnda, et kõigil
 kuuljatel südamest läbi käis ja Wanamuisel ennesel südant
 liigutas. Kõik oli wait. Emajõgi ei jooksnud; tuul
 unustas oma kiiret, mets, elajad ja linnud, kõik kuulsiwad
 pikiilmil. Metsa puud paniwad tähele ja pidasiwad meeles,
 kuida wiisi Wanemuise riided taewast mahatullus kohisesid

ja kui teie metsailus luusite ja tema püha kohisemine teie kõrwu kostab, siis teatke, et Sumalus teie ligi on. Emajõgi pani tähele, kuidas wiisi tema riided kohisesiwad ja nii pea kui ta oma noore põlwe kewadet meele tuletab, kohiseb ta nõnda, kui tema sääl kuulis. Tuul pani kõige wingemad häält tähele; mõne looma meele pärast oli keelepulkade kägistamine, teistel jälle keelte liigutamine. Laulu linnud paniwad eesmängu tähele, kõige rohkem ööpik ja lõuke. Kaladel oli kõige waesem lugu: nemad pistiwad pääd silmini weest wälja, unustasiwad aga kõrwad wette; nemad nägiwad kül suulikumist ja tegiwad kõik järele, aga jäiwad kurdiks. Inimene üksi sai kõigist selget aru; sellepärast tema laul südame põhja liigutab ja Sumala auujärjeni ulatab. Wanemuine kiitis oma lauludes taewa suurust ja maa iludust ja laulis inimese sugu õnnest ja õnnetusest. Siis läks tema jälle Wana-Isa kottu tagasi, tema ees mängima ja laulma.“

Küsimused: Mis juttustab ennemuistene jutt Emajõe kaewandusest ja Tartu linna mäest?

Mis ütleb wana laulusõna Emajõest?

Mis teab ennemuiste jutt suurest lauljast Wana-muisest rääkida?

§ 39. Tartu linnast.

Sest näeme nüüd, et Tartu linna ase wanal ajal juba kuulus oli olnud. Siin on ennemuiste Taaramäel tamme hiis kaswanud ja seal ohwerdati puude all Ukkoikiwi pääl Taarale ehk Wana-Isale. Taara teenistuse mäe ümber asutati pärast Maarahwast ehitatud kindel linn. Weneriigi Suurwürlst Jaroslaw tuli aga 1030^{mal} aastal sinna ja wõitis Gestlaste linna ära ja asutas uue linna, nimega Surjew. Kui nüüd Saks. lased meie maale tuliwad, oli neil palju tegemist, enne kui linna oma kätte saiwad. See sündis 1224 aastal. Esimene Tartu piiskop Hermann I. lasi Taaramäele suure uhke kiriku ehitada, mis 1231 walmis sai.

Saksamaa meistrid ja sellid tegivad seitse aastat tema kallal tööd ja 325 aastat peeti tema sees katoligi usua teenistust. Siis kui viimne Tartu piiskop Herman III. Wenemaale wangi wiidi, lõpes 1558 ka Jumala teenistus ses kirikus ja 1598 aastal põles ta esimest korda ära ja 1624, see on just 400 aastat pärast põhjakivi panemist, pistsid Saani tuled teda teist korda põlema, aga weel täna seisawad wanad tugewad müürid. Homiku poolne kiriku ots sai 75 aasta eest parandatud, jäuti uuesti üles ehitatud ja Suurekooli raamatu kogu saalideks ümber muudetud. Waenlased on mitu korda linna müüride taga olnud ja linn on mitu korda põlenud. Viimast korda lasti linna pääle 1708 suures põhja sõjas. Linna kodanikud wiidi kõik wangi ja mitme aasta pärast tulitwad mõned jälle tagasi ja hakasiwad uueste linna ülesse ehitama, aga suur tulekahhi rikkus 1775 jälle linna ära. Wene ja meie maa walitsus oli siis Keisri ema Katarina II. käes, ja tema linkis omast armust linnale uhke kiwifilla. 1803 alustas õnnis Keiser Aleksander I. ülema ehk suurekooli Tartu, kus kõrgemat õpetust iga sugu tarkuse tundmises antakse. Suure kooli maja seisab wana Maarja kiriku surnuaja pääl. Uus Maarja kirik on Toompäemäe taga. Kõige wanem Toompäe kiriku järele on Saani kirik, kelle sees nüüd ka Beetri kogudus oma jumalateenistust peab. Toompäel on pääle wana kiriku müüriid weel kaks haigete maja, üks tohtrite ja üks tähetundjate maja. Puhtad teed, ilusate puude wahel, mis kõik wiimse 70 awstates on kaswanud, teewad seda kohta ilusaks Inglis-ajaks. Siit waadates on linn väga ilus. Raubapoodide ees leiame ilusa ajakese. Sääl sees on kindral weltmarshall würst Barklai de Tolli mälestuse-märk, üks walatud kuju. See mees on meie maal sündinud ja Prantsuse Keisri Napoleon I. wastu sõdinud. Tartu linnas elawad ligi 30,000 inimest ja nende hulgas 10,000 Gestlast. Linna peetakse kõige ilusamaks linnaks meie maal.

Küsimused: Millal asutas Suurwürlst Jaroslaw Surjewi linna?

Mitme aasta eest tuliwad Sakslased seie ja ehitawad Tartu linna?

Millal alustas õnnis Keiser Aleksander I. ülema ehk suure kooli Tartu?

Kui palju inimeisi elawad Tartu linnas?

§ 40. Emajõest ja Pühajärwest.

Kõige suurem jõgi Tartu maakonnas on **Emajõgi**. Tema hallikas ou **Pühajärwe** juures kolm wersta Dtepää kirikust. Dtepää kiritu ümber näeme meie mitu mäeküngast; mõne pääl kasvawad metsasalgut. Kõige kõrgem mägi nende seas nimetatakse Dtepää Munamäeks. Nende mägede wahel leiame mitu järwe ja ühe mäe künka pääl seiswad wana kindla lossi aherwarred. Siin on ennemuiste palju werd walatud. Kuda juba ülewal ütlesime, on kolm wersta Dtepää kirikust Pühajärw, üks kena järweke, ilusa kallastega ja kena weike saartega. Öhtupool järwe kaldal seiswad mõisa hooned punaste katustega ja lõunapool kaldal weike mäeküngas, keda Hobusemäeks nimetatakse. Selle mäe all on weike hallikas. Emajõgi ise tuleb aga Pühajärwest. Hakatusel näitab jõgi weike ojake, aja pea ühendab ta ennast kõiste ojakestega ja jookseb nüüd ikka kaugemale kõige madalamad kohad ülesse otsides ja hakatuselt enam lõunepoole ennast hoides; pea aga kääneb ta ennast enam öhtupoole ja woolab Wirtju ehk Wörtsu järwe.

Küsimused: Misukene jõgi on kõige suurem Tartu maakonnas?

Kus on tema hallikas?

Kuda nimetatakse kõige kõrgemat mäge Dtepää mägedest?

Kus on siin ennemuiste palju werd walatud?
 Kuhu woolab Emajõgi Pühajärwest wälja
 jookstes?

§ 41. Wirtsu järwest.

Selle järwe nimi on ennemuiste Emu järw olnud ja wana rahwas jutustab temast nõnda: „Siia aja pärast seda, kui Wana-Isa helbus inimeste sugu meie maale elama asunud, maapinda wiljakandjaks neile õnnistanud, metsad lindudega ja neljajalgsetega täitnud, olla tema ka ühte järwe loonud, selge, külma ja karastawa weega, kust rahwas igal ajal karastawat teekestet wõinud leida. Kõrgel järwe kaldal kaswanud haljendawad tamme- ja pärnapuumetsad; metsade warjul õitjenud ilusad lilled ja puie ladwil wilistanud koidikul ja widewikul laululinnud, et üsna rõõm ja ilu igalt poolt inimeste südant rõõmuga pidanud täitma. Seesugust õnnepõlwe olla Wana-Isa tahtmine lastele walmistanud. Aga rahwa õnnepõlwele ei olnud pikka wiibimist, sest inimesed läinud ülemeeliselt, teinud, mis kuri süda neile käskinud ja läinud aegamööda hoopis hukka, nõnda et Wana-Isa neist midagi meelehääd enam ei saanud, waid kõrwad temal alati nende kurjust kuules uhisesid. Sääli ütelnud Wana-Isa ühel päewal: „Ma tahan üle kätte läinud lapsi nende kurjuse pärast karistada, mis ma sellega teen, et karastawa wee tõige järwega nende käest ära wõtan, mis läbi ehk piinama neid parandama ja pikkamööda parema teele juhutama saab. Ja waata! ühel päewal tõusnud lõunepoolt must ähwardaw äikesepilwe ülesse, tulnud ligemale kunni Emujärwe kohta, kuhu pilwe kui puhkama jäänud ja oma sõrwa samba kombel järwe poole langetanud. Äkitselt hakkanud järwe wesi kohisedes samm sammult kõrgemale kerkima, tõusnud nii kauge, kunni ta pilwe sambaga kokku puutnud ja nõnda kadu-

nud mõne filmapilgu pärast kõik wesi järwest, et piiska järele ei jäänud. Must äikese pilwe sõudnud oma loormaga edasi, kadunud õhtu eel waatajate filmist. Paik, kus järw enne seisnud, leitud tühi, ega olnud muud kui muda ja kõntsa konnadele sinna jäänud; ka seda kuiwatanud mõne päewa pärast päikse terad ja tuuledõht ära. Müüd tõusnud rahwal suur kisa ja kaebamine jänu piinas, sest et nemad muud keele kas- tet kuskilt enam ei leidnud, kui seda, mis wihma wesi madalaisse paikadesse loiku kokku walgutanud. Aega mööda täitnud wihma saagarad ja kewadised lumesulad ka endist Emujärwe kohta kaldani täis, aga see oli pehme wirtsu wesi, mis täielist jänu ei kustutanud, ega kehale karastust ei jõudnud anda. Rahwas annud järwele kui söimuks **Wirtsjärw** nimeks ja antud nimi on täna päewani järele jäänud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendawa lehtsena metsadega ja õitsewa lilledega on ammugi järwe ümbert kadunud ja sood nende asemele tulnud, kus palju muud ei kaswa, kui mõned kudurad männid."

Nõnda on siis ka maa Wirtsjärwe ümber soone ja rabane. Järw ise on õhtu poole laiem ja lõunepoole kitsam.

Küsimused: Kuda wiisi nimetati wanal ajal Wirtsu järwe?

Mis jutustab wana rahwas sest järwest?

Mis sugust maad leiame meie Wirtsjärwe ümber?

Kus on Wirtsjärw laiem, kus kitsam?

§ 42. Weipse järwest.

Põhjapoolsest järwe otsast jookseb jälle Emajõgi wälja ja hakkab koha hommiku poole woolama, Tartust mööda Weipse järweni, kus ta Jõesuu kõrtsi juures jälle järwe jookseb; nõnda et Emajõgi kaks korda

järwest wälja, see on Püha- ja Wirtsu järwest ja faks korda järwe, see on Wirtsu ja Peipse woolab. Wirtsu järwest Peipse järweni on Emajõgi 95 wersta pikk. Tartust Wirtsjärweni on 40 wersta ja Tartust Peipse järweni on 45 wersta. Tartust käiwad nüüd mitu aurulaewa Pihkwa. **Peipse** järw on kõige suurem järw meie maal ja Wenemaa ja meie maa raja jookses just järwest läbi. Järwes on saar, keda **Piirisaareks** nimetatakse, sest et maapiir siit läbi läib. Keskhommiku poole sõites, jõuame **Wõhandu** jõesuu ligi, kus **Wõõpsi** alewik on. Lõunapoolse järweots hüütakse Pihkwa järweks ja sinna sisse woolab lõune poolt jookstes Welikaja jõgi. 12 wersta Welikaja jõesuust on **Pihkwa** linn. Põhjapoolse Peipse järwest jookseb **Narowa** jõgi wälja, kelle kaldal, kuda meie ülewal oleme näinud, **Narwa** linn seisab. Peipse järwes on mitmesugust kala nõnda kui: haugusid, siigu, lutsusi, räabusid, tiiski, ahwenid, latikaid, hobuse kalu ehk tintisid. Aga suuremad ja kallimad kalad on ikka rohkem järwest kadumas, sest et wäga peenikeste nootatega püütakse, nõnda et enamiste noored kalad juba esimesel aastal wälja wõetakse. Ligi 3000 inimest üksi aga Tartu maakonnas toidawad ennast kalapüügist, ja nemad kaebawad jo wäga, et kalasaak aasta aastalt ikka enam ennast wäheneb.

Küsimused: Kuhu poole jookseb Emajõgi, kuita Wirtsu järwest wälja tuleb?

Mitu wersta on Wirtsu järwest Peipsi järweni?

Mikspärast nimetatakse üks Peipsi järwe saar Piirisaareks?

Misukene alewik on Wõhandu jõesuu ligi?

Kuda hüütakse lõunepoolne Peipsi järwe ots?

Misukene jõgi woolab sinna sisse?

Misukene linn on 12 wersta Welikaja jõesuust kaugel?

Missugu kalu püütakse Peipsi järvest?

Mikspärast wäheneb aasta aastalt kalasaak?

§ 43. Endla järvest ja Tartu maakonnast.

Tartu maakonnas on 16 kihelkonda. Wasta Tallinna kubermangu raja ja Peipsi järwe wahel on Torma=Lohusuu kihelkond Linnutaja mäega ja Kalewipoja sängiga. Torma kihelkonnas Peipse rannas, 65 wersta Tartust, on *M u s t w e t e* alewik. — Öhtu poole wasta Tallinna kubermangu raja on Laiuse kihelkond. Siin leiame ka ühe Kalewipoja sängi; pääle selle *P e d j a* jõe ligidal Kalewipoja kuhja mäe.

Kärde ligidal, 66 wersta Tartust, Tallinna maa raja ligidal suure raba sees on **Endla järw**. Wana rahwas teab sest järwest nõnda jutustada: „Endla järwe kaldal elas *Wanam* uise kasutiütar *Juta*, kuldse lähara hiustega ja nõijatud filmawarjuga. Järw oli tema päralt ja tema kaitsmise all seisiwad kalad järwes ja linnud ja muud elajad järwe ligidal. Mägede pääle kogusiwad inimesed *Juta* nuttulaulusi kuulma, sest tema armuke *Endel*, *Ilmarise* poeg, oli surnud. Ta nuttis nii kaua libedaste, kui *Ilmarine* temale kuldse filmawarju tegi. Kui tema warju filma ette pani, siis wõis ta kõik kallid kadunud päewad nõnda meele tuletada, nagu oleks ta neid uuesti ära elamas. Inimestele laenas ta mõni lord ka oma warju, ja sest tuleb, et meile laulus ja jutus kadunud asjad filma ette tulewad. *Juta* waim näitab lindudele teed ja *Taani*-laupäew öhtul on tema õnnistatud filmadel järvest üles tõuswa udu sees nähtaw.“ Bahemal pool *Emajõe* *Palamuse*, *Rodawere*, *Kursi*, *Maarja* ja *Uksi* kihelkonnad. *Palamuse* kihelkonnas on kaks Kalewipoja sängi: *Luu* mõisa all ja *Kas* sinurmes.

Maarja kihelkonnas tuleb Kaerjärvest **Kääpa** jõgi. Kääpa talu juures, weike silla ligidal, magab kuulus Kalewipoja mõõk ja Kodawere kihelkonnas Alatskivi juures leiame ka ühe K. p. sängi.

Uksi kihelkonnas näidatakse **Saadjärwe** kaldal kivi, mis K. p. üle järwe wisanud, kui ta oma wendadega isa tahtmist mööda liisu õnne katsus, ja mis pärast teda Gesti kuningaks tõsteti.

Tartu ümber on Tartu Maarja kihelkond ja paremal pool Emajõge weel: Puhja, Kanno, Nõo, Kambja, Wõnno, Kõngu, Otepää ja Sangaste kihelkonnad.

Küsimused: Kus kohas on Mustwete alewik?

Kus leiame meie mägesi, mis Kalewipoja sängiks nimetatakse?

Kus magab kuulus Kalewipoja mõõk?

Mis räägib ennemuiste jutt kivist, mis Saadjärwe kaldal seisab?

Kus kohal seisab Endla järw?

Mis teab wana rahwas sest järwest jutustada?

Mitu kihelkonda on Tartu maakonnas?

§ 44. Wõru linnast ja maakonnast.

Kui meie Tartu maakonnast lõune poole rändame, siis saame meie **Wõru maakonda**. Maandi Tartust Pihkwa läheb üle **Wõru** linna. Keiserina Katarina II. käsul pääle sai 65 wersta Tartust ja 93 wersta Pihkwaist see kõige hiljem ehitatud linn meie maal 1784 aastal alustatud. Selle tarwis osteti Wõru mõis ära ja praegu on weel wana mõisa majas kreiskool. Kõik uulitsad pidid sirged olema. Hakatusel ehitati 40 elumaja tõiste hoonetega. Linna all on suur järw, keda Tammula järweks hüütakse. Tammula järw on weel suurema järwega, keda Wagula

järweks nimetatakse, Wõhandu jõega ühendatud. Wõhandu = ehk Woo jõgi jookseb Räpina si mööda, kus paberi wabrik on, Wõõbso alemiku juures Peipse järwe. Wana rahwas pidas Wõhandu jõge pühaks jõeks.

Wõrult näeme meie kõige kõrgemad mäed meie maal. Siit 14 wersta lõune poole minnes, tuleb meile **Wällamägi** wastu. Ta näitab kaugemalt waadates nii kui sadul wälja, keskpaigast madalam. Kui meie tema harjale lähme, siis näeme õige kaugele, ligi 50 wersta igale poole. Mitmed weiksed järwed on mäe ümber, kaugemal hiilgawad Tammula ja Wagula-järw ja hommikupoolt Peipse järw. Kaks wersta kaugemal, Haani mõisa juures, seisab kõige kõrgem mägi meie maal. Juba Haani mõis seisab ise ligi 600 jalga kõrgemal kui merepind ja **Munamägi** on weel 400 jalga kõrgem, nõnda et meie maa kõige kõrgem mägi ligi 1000 jalga kõrge on. Mäe pääl on mets kasvamas, nõnda et enam igale poole ei wõi selgeste näha. Siiski paistawad seie mitu kiriku torni; nii kui Rõuge, Wastselinna, Wõru, Räpina, Kanapäa, Urwastu, Karola, ja ka Lätimaalt Adseli kirik, Opekalna ja Marienburgi kirikud. Ka Wenemaalt näeme Petseri klostri tornid. Niisamuti Dtepää mägistikud, Dtepää Munamäega on siin Haani mägestikku Muna-määl nähtawad. Nende mõlemate mägistikude wahel nõu sees on Wagula ja ja Tammula järw, ja wiimse järwe kaldal Wõru linn. Wiis wersta Wõru linnast Wastselinna poole on Kaseritsi kena järweke, kelle kaldal ilusad metsasalgud kasvawad. Nii kui Dtepää kiriku juures meie wana kantši aberwarred leiame, kus wanal ajal rüütlid elanud, nõnda on ka Wõru linna ligidal **Kirumpää** kantši müüritülid leida, kus palju sõdimist ennemuiste olnud. Wastselinna kiriku ja jaama lähedal, 27 wersta Wõrult, seisawad weel tänapäew uhked wana lossi müüriwared

Wõru maakonnas on 8 kibeikonda, nimelt: Rõpina, Põlwa, Kanapiste, Urwastu, Karola, Sargla, Rauge, Wastselinna ja Wõru.

Rüsimused: Millal alustati Wõru linn?

Kuda hüütakse järwe, mis linna all on?

Misutene jõgi jookseb siit Peipsi järwe?

Kus seisawad meie maa kõige kõrgemad mäed?

Kuda neid nimetatakse?

Mitu jalga on Munamägi kõrge?

Misugune kantsi müüritükid on Wõru linna ligi-
dal leida?

§ 45. Willandi linnast ja maakonnast.

Tartu maakonna õhtupoolne piir jookseb kokku Willandi maakonnaga. Selle maakonna päälinn on wiljaandja maakohhta rajatud, sest wanast ajast juba on **Willandi** linna ümber hää wiljamaa olnud. Juba enne Sakslaste tulemist meie maale seisis siin wana Gesti kindel linn. Siis kui meie esivanemaid esimest korda ära wõideti ja neid 1224 aastal Sakslaste sulaseks tehti, sai ka siin Willandi järwe ääres kiviikants üles ehitatud, mis kaua aega kõige kindlam kants meie maal oli olnud. Kolmekord-
sed müürid ja kraawid hoidsiwad kohta, kus palju werd on jooksnud, sest 400 aasta sees on ta 12 korda ära põletud. Müürid on müürikantsid aga weel nähtawal. Praegune Willandi linn on järwe kaldale ehitatud ja linnas jookseb kaup, liiate linakaup õige tubliste. Linna rahwa aru on üle 3000 inimese. Willandi järwest jookseb üks oja Tänäsilma jõkke, kes hommiku poole jookstes Wõrtsjärwe woolab ja tõine oja õhtupoolse Rõpu jõkke, kes Pärnu jõkke jookseb.

Kõige suurem jõgi Willandi maakonnas on **Wõlt-**
sama jõgi, kes õhtu poolt tulles, **Wedja** jõega

ennast ühendab ja siis Emajõe langeb. Juba wanal ajal on selle jõe kaldal meie Gestirahwa kindel kants olnud ja 1272 ehitati seie üks kivi kants, kelle müürid 90 aasta eest jälle ülesse ehitati ja nüüd läbi puude paistab. Lõssi ümber seisab praegu Põltsama alewik, 600 inimesega. Põltsama ligikal on suur koolimaja ehitatud, kus mõne aasta eest üks kõrgem Saksa kool oli; nüüd saab sääl Gesti rahwa Aleksandri kool olema. Kihelkondasi on **Willandi maakonnas** 8, nimelt: Põltsama, Pillistwere, Suure-Saani, Kolga-Saani, Willandi, Paistu, Larmastu ja Helme.

Küsimused: Misukese maakonnaga jookseb Tartu maakonna õhtupoolne piir kokku?

Miksal ehitatiwad Sakslased esimese kivi kantsi Willandi järwe ääre?

Mitu korda on see kants 400 aasta sees ära põletud?

Kui suur on Willandi linn?

Misukene jõgi on kõige suurem Willandi maakonnas?

Kellega ta ennast ühendab ja kuhu ta langeb?

Mitu kihelkonda on Willandi maakonnas?

§ 46. Pärnu linnast ja maakonnast.

Willandist õhtu poole minnes jõuame meie mere kaldale, kus Pärnu jõgi Pärnu lahte woolab. Mere ja jõe kaldal seisab siin **Pärnu linn**, juba 600 aasta eest asutatud, väga hää sadamaga. Laewadega wiiaakse siit wõerale maale mitu tuhat punda linu ja linaseement, sest ümberkaudu kasvab häid linu ja rahwas teeb hooliga linade kallal rasket tööd, mis ta mõnele mehele rublasi tasku toob. Sadamasse tundes toowad laewad kõige rohkem heeringid, silku ja soola. Linn on kolm korda suurem kui Willandi, sest siin elab üle 9000 inimest. 14 wersta linnast on kuulus Sindi (Sintehofsi) kalewivabrik.

Kõige suurem jõgi **Pärnu maakonnas** on **Pärnu jõgi**, kelle hallikas Paide linna ligikal on, ja keda esiteks Paide, siis Wändra, siis Tori ja viimaks Pärnu jõeks nimetatakse.

Pärnu maakonnas on 9 kihelk., nimelt: Karksi, Halliste, Saarde, Pärnu, Tori, Wändra, Saakubi, Mihkli, Audru ja Testama.

K ü s i m u s e d : Kus seisab Pärnu linn?

Mitme aasta eest teda asuti?

Misjugu kaupa saadetakse siit laewadega wõerale maale?

Mis kaupa toowad jälle laewad sadamasse tulles?

Mitu korda on linn suurem kui Wiskandi?

Kus on kõige suurema Pärnu maakonna jõe hallikas?

Kuda nimetatakse seda jõge?

§ 47. Saare maast.

Pärnu maakonnast õhtupoole minnes, saame ühe suure saare pääle, keda **Kure saareks** nimetatakse. Selle saare ja Tallinna kubermangu wahel on tõine weiksem saar, keda **Muhu** maaks kutsutakse. Muhu ja Kure saare wahel on kitsas meri, keda weikeks wäinaks nimetatakse ja Muhu maa ja Tallinna maa wahel on suur wäin.

Kõige suurem ning tähtsam Lääne maa saar on: Saare maa (saksakeele Desel) ehk Kure saar, üle 50,000 inimesega. Linn „Kure saar“ (Arensburg) 4000 inimesega, seisab mere ääres, kuhu sui ajal haigid suplema tulewad. Selle linna kohal seisis wanal ajal üks Gestlaste kants. Aastal 1205 ehitas Daani kuninga Woldemar II. ühe lossi seie, kelle ümber aegamööda praegune linn asus.

Kihelkondasi on Saare maal 12, nimelt: Linna kerkond, Kaarama kerkond, Püha, Waldjala,

Bõide, Saani, Karja, Mustjala, Kärla, Kihelkonna, Anseküla ning Jämaja; üle selle loetakse veel Saare maa konsistoriumi alla: Muhu ning Ruhnu.

Kõiki pidi on Saaremaa iseolekuga. Igas kihelkonnas on oma keele murre, ise moodi, paiguti ilusad rahwa riided, oma isepruugid ja omad wanad laulud. Enamiste igas kihelkonnas leiame endised wanad Gesti laste kantsid, mis „maalinnadeks“ kutsutakse. Rahwas teab mõndagi „Wanast ennemuistestest ajast“ kõnelda, kus „hirmus kange mees Kalew Saaremaa wikerlast Tõllu kuulamas käinud“ n. n. e.

Mereäärsed saarlased on julged, tublid meremehed. Kaarmal on tähtjas „Loona ning Kuigu kiviauk“ ning Mustjalas valmistatakse tõrwa ja lubja.

Küsimused: Kuda nimetatakse kõige suuremat ja tähtsamat Lääne mere saart?

Kuda nimetatakse kitsas meri, mis Muhu ja Saare maa wahel on?

Mis seisib Saare maa linna kohal wanal ajal?

Mitu kihelkonda on Saare maal?

Mis wõime meie mereäärest saarlastest ütelda?

§ 48. Riija kubermangust.

Küsi me, kuda wiisi maapind nendes wiies Gesti maakondades Riija kubermangus on, siis wõime wastata, et ta peaaegu niisamasugune on, kui Tallinna kubermangus. Ka siin leiame mitmes kohas juuri rabast ja soosi, nõnda on Pärnu maakonnas suur Kikerpere soo. Ka Wirtsu järwe ümber on soone ja rabane maa, nii kui Peipse järwe ligidal. Aga maa on palju mägilikum kui Tallinna kubermang. Kuda meie jo nägime, on Wõru maakonnas mägesti, mis ligi 1000 jalga kõrge on. Tallinna kubermangus oli kõige kõrgem mägi aga 576 jalga kõrge. Pääle selle ei leia

meie musta mulla all mitte enam paekivi, waib enamiste punast liiva ja mõnes paigas sawi. Metsa- ja ajapuud on aga needsamad, keda ka Tallinna- maal oleme tundma õppinud. Niisamuti on ka lugu elajatega. Rahwas on aga mõnel pool palju jõukam, liiate Willandi maakonnas. Sääal on siis ka küla koolide eest rohkem muret kantud. Keelemurre Tartu ja Wõru maakonnas tunnistab, et wistist need Gesti- lased, mis nüüd sääal elawad, hiljama ajal hommitu- poolt sinna oliwad tulnud. Nemad ei kanna ka mitte musta kuube, waid rohkem hallikarwalist.

Küsimused: Kus on Gesti maakondades Riija kubermangus soone ja rabane maa?

Mis leiame meie enamiste musta mulla all Riija maal?

Mis wõime meie Riija maa metsa- ja ajapuudest nii kui elajatest võlda?

Mis tunnistab keelemurre Tartu- ja Wõru maa- konnas?

§ 49. Läti rahwas.

Wasta lõunepoolist Gesti maakondade rada Riija kubermangus elab Läti rahwas. Nemad ei ole mitte Gestlaste sugulased ja nende keelemurre läheb Wene keelega kokku. Gestlastega, oma põhjapoolse naabritega, on nemad ennemuiste alati waenus elanud ja weel nüüdgi ei salli nad mitte ühtetõist ja pilkamine on kobe käes, kui ühetõisega kokku saawad. Ka enne- muisteses jutus keele keetmisest leiame, et Gestlased Läti rahwast põlgasiwad. Sääal jutustakse nõnda: „Wana-Isa soowis innimese kõige maapinna üle ära lahutada ja wõttis nõuaks, iga rahwale elu- kombeid ja nime ja keelt anda. Sellepärast pidiwad kõik rahwa selksid üksteise järgil ühel päawal tema ette Sinise- ehk Katla mäe pääle astuma.

Wanataat ei olnud weel oma ettevalmistusi lõpetanud, jään tuli juba üks rahvas sinna, agar sirge ja nohe. „Kas ja näed, peate juba warra olema üles tõusnud, olete mul meele pärast! Aga fatal ei tee weel mitte, kuis wõin juba teie wõrkust tasuda. Teie aega wiita ei taha ma siiski mitte. Teie peate ennast minu esirahwaks nimetama ja minu oma keel olgu ka teie.“ Nõnda on siis Gesti rahwal au Wanataadi esimese rahwa nime kanda, tema keelt rääkida ja waba olla kõigist, mis Sumalale jõleduseks ja ligimisele koormaks on kaswanud. Selle otsusega läksiwad nemad kõikidest auustawad koju.

Kes tunneb neid kõiki, kes siin kokku tuliwad, kes nimetab nende nimed ja kellel on õnnetus olnud nende kõikidega tutawaks saada?

Õhtu kippus juba kätte jõudma ja Wanataat rõõmustas et teurikas päew lõppemas, ei tulnud enam kedagi rahwast ja wanamees hakkas tuld kustutama. Säär tuli weel üks kõrgeninalik rahvas, wõerad hiuksed ja jahu peas, kirjus rahnikarwa riides ja kõige maailma kribu-kraubuga ümber riputatud. Wanamees waatas neid wiltu silmal üle öla ja ütles: Halb ehtimine on teie aega wiitnud, sellepärast wõlke riidehalbid endile nimeks ja sissimine ja sosimine keeleks.

Tõised nende järgmised ei saanud palju paremat otjust.

Nüüd arwas Wana-Isa walmis olewat ja wiskas weel põlewad tuld laiati ja wiskas ennast pikali maha wäsimust puhkama. Aga weel üks parw tuli sinna, laisad, pesemata ja häbemata. Rauge teekond ja sant tee oli nende wabandus. Laiskadele ja üleannetumatele ei ole mul midagi ise nimet anda; ega teie ometi himusta, et ma uuest tule pean ülesse tegema? Aga ehk loen ma weel midagi kirja wee pinnalt. Katlasse wadates on temal waht tülik ees; ta tõukab seda wahtu kulbiga ja wiskab ühe kulbi täie maha. Maha

pillatud waht lasseb tutawa hääle „latsh“ kuulda. Sää küll, ütles Wana-Issa; Latshid, Latshwisshid peab teile nimeks saama ja teie keel olgu kõigist tõis-
test keeltest kokku kraabitud. Nõnda anti Lätlastele
otsus kätte. Wana-Issa läks oma teed, katel ei ole
ennam sääl, aga weel on tulease nähtaw, ja kui kõik
tõised künkad päikese paistel hiilgawad, siis on täna
päewani Katlamägi sinise suitsu sisse katetud.“

Lätti rahwas ei ela mitte suures külades, waid
enamiste üksikuis taludes. Nende elumajad ei ole küll
mitte igal pool ühesugused, aga ikka näitawad nemad
wiisakamine ehitud, kui meie maarahwa elumajad; nõnda
et Lätirahwal igal pool puhtamad ja paremad elu-
hooned on. Suest astume meie korstnaga kööki, kus
aga sööki tehakse. Köögi kõrwas, paremal käel on snur
elutuba, ühe ehk kahe aknaga ja ahjuga, keda kõrgist
köötkakse. Siin elab peremees oma naise ja lastega.
Toa kõrwas leiame weikse käekambre. Bahemal pool
köögi kõrwas on sulaste ja tüdrukute elukambriid. Suitsu-
tuba ei olegi, sest rehealune ei ole elumajaga mitte ühe
katuse all, waid enamiste põllu pääl. Eluhoone ümber
seiswad aidad ja karjalaudad, kapsa- ja õunapuuaead.

Küsimised: Kus elab Läti rahwas?

Kellega on Läti rahwas ennemuiste alati waenus
elanud?

Mis jutustab ennemuiste jutt keelekeetmisest?

Mis wõime meie Läti rahwa eluhoonetest ütelda,
kui meie neid Gesti rahwa elumajade kõrwa paneme?

§ 50. Riija linnast.

Läti maal, see on lõunepoolse Riija kubermangus
jookseb Riija ja Kuura maa wabel suur **Wäina**
(Düüna) jõgi Riija merelahte. Jõe suus on kindel
linn nimega **D ü ü n a m ü n d e**. Rakstõistkümmend

wersta jõe suust Wäina jõe kaldal ehitati 678 aasta eest, see on 1201 aastad pärast Jesuse Kristuse sündimist **Niija** linn, kus praegu 103,000 inimest elamas. Üheksa kord on waenlased tema müüride all olnud. Mitmed tulekahjud on teda ära rikkunud; kati on tuhande wiisi inimesi ära tapnud, aga ikka kaswis rahwakogu sääl sees aega mööda jälle perekamaks. Kõwerad uulitsad täis kaubapoodisi käiwad uhkede majade ja kirikute wahel. Weel mõne aasta eest nägime linna ümber kõrged müürid ja sügawad kraawid; nüüd on kraawid täis täidetud ja müürid mahakistud ja nende asemele uhked majad ehitatud. Iga aasta tulewad Wene maalt mööda Wäina jäge wiljaga täidetud lodjad, ja mitu tuhad laewa mere kaudu, kes wõerast maalt kõiksugu kaupa kaasa toowad, joosewad sadamasse ja wiivad jälle siit linu, lina- ja kanepisemet, wilja, raswa ja puid. Üle 140 wabrikud leitakse linnas ja linna ümber. Sääl fedradakse ja kudutakse willu ja poomwillu, sääl tehakse paberid, walatakse raud riistu ja mõnda muud asju. Riijast läheb raudtee mööda paremat Wäinu jõekallast **Dünaburgi** linna. Selle tee pääl on kõige ilusam koht wana Kufenõisa kantsi juures, keda nüüd **Kofenhusen** hüütakse.

Küsimused Kuhu jookseb Wäina jõgi?

Kuda nimetatakse kindel linn, mis Wäina jõe suus on?

Millal asutati Niija linn?

Mitu inimest elawad sääl?

Kuhu wiib meid raudtee, mis mööda paremat Wäina jõekallast on ehitatud?

Kus on selle tee pääl kõige ilusam koht?

§ 51. Walga ja Wolmari maakonnast.

Läti maal ehk lõunepoolse Riija kubermangus on 4 maakonda. Wasta Pärnu maakonda seisab **Wolmari**

maakond; wasta Willandi, Tartu ja Wõru maakonda jälle **Walga** maakond. Kui meie Tartust mööda Riija maanteed Riija poole läheme, tuleme meie kõige esiteks Walga linna, 82 wersta Tartust. Selle linna nimi oli wanal ajal Põdel. Kuda kõik weikemad linnad meie maal, on siin ka enamiste aga puust ehitatud majad. Nüüd on sääl 3500 inimest elawas. Wiiskümmend wersta Walgast, ka Riijast tee ääres **Rõiva** ehk **N** jõe kaldal on **Wolmari** linn, 1283 ehitatud; praegu 2000 inimesega.

Wäina jõe järele on kõige suurem jõgi Riija kubermangus Rõiva jõgi. Tema hallikas on **Wõnnu** maakonnas, **Alluste** järwes wana Pehalgi lähedal. Säält jooseb tema keshommiku poole, Walga linna ligidale, läänab siin westkaare poole, Wolmarist läbi Wõnnu linnast mööda, Riija maakonda ja langeb merde, Riija lahte.

Rõiva jõgi, on omale jügawa sängi punase liiwa sisse kaewanud. Kewade tõuseb tema wäga kõrgele, ja mõni kord otsib ta omale kõisi kohtast, kust tema läbi jooseb. Mitmes kohas on Rõiva jõe kaldad wäga ilusad. Kõige ilusamad aga Toreida juures. Mõlemail pool jõge on kõrgeid punase liiwa kiwimäed näha ja enamiste kõik sugu lehepuudega kaetud. Säälnäeb waataja silm tammest, niinepuid, jalakaid, kase-, saare-, saraka- ja mõndasugu kõisi puid. Kaks uhket mõisa seisawad Toreida ligidal, neid nimetakse Kremon ja Segewold.

Küsimused: Kui meie Tartust mööda Riija maanteed **Riija** poole läheme, misukese linna tuleme meie kõige esiteks?

Mitu wersta on Walga linn Tartust?

Misukene linn on 50 wersta Walgast ka Riija tee ääres ja Rõiva jõe kaldal?

Misukene jõgi on Wäina jõe järele kõige suurem jõgi Riija kubermangus?

§ 52. Wõnnu linnast.

Siin elasivad ennemuiste Liivi rahwas, Gesti rahwa sugulased. Siis kui Saksamaalt esimene katoligi piiskop, nimega Meinart, 1186 Liivi maale tuli, elas Loreidas Liivi maa pealik Kaupio. Munk Diitrik tuli tema juure ja meelitas teda ristiusule. Nõnda oli Kaupio esimene rahwa wanem, kes ennast ristida laskis. Juba oliwad ka mõned tõised alamad uue usu wasta wõtnud, aga arwasiwad, et suur wiljaäpardus, mis kätte juhtus, neile nuhtluseks wana Jumalatest olla saadetud, keda nemad oliwad maha jättnud. Selle pärast pidi Diitrik tapetud saama. Rahwas tuli kokku ja targad katsusid oma wana Jumala tahtmist arpu küsimisel teada saada. Walge hobune toodi wälja ja lasti teda odawarre üle käia. Hobune astus aga pahema jalaga üle odawarre, see tähendas, et Diitriku surm mitte wana Jumalate meele pärast ei näitnud olemat. Sääl hõiskas tark: „Pühlike hobuse selg puhtaks, Ristiusu Jumal istub nägemata hobuse seljas ja juhatab tema jalale teed. Seda tehti, aga hobune tõstis jälle pahema jala ja Diitrik jäi selle lädi elusse.“

Kaks wersta Rõiwa jõest, 33 wersta Wolmarist ja 80 wersta Riijast on Wõnnu linn. Millal linna ja lossi hakati ehitama, ei teata enam selgeste. Siiski wõime ütelda, et mõlemad õige wanad meie maal wõiwad olla, rüütli aja hakatusel alustatud. Kirik on ligi 600 aastat wana ja sääl leiame mitu wana furnu kivi. Wana lossi müürid seiswad weel ilusa inglisaja ääres. Linnas on kaks turu ja mõlemate pääl kaew, kus west maa-aluse torudest wälja jooseb, ilma et keegi enam teaks, kui kaugele nende ots maa alla ulatab. Linnas elawad üle 3000 inimest.

Küsimused: Kes oli esimene katoligi piiskop Liivi maal?

Millal tuli tema Liivi maale?
 Kes elas sel ajal Loreidas?
 Kes meelitas teda ristiusule?
 Mikspärast taheti Munka Diitrikul tappa?
 Kelle läbi jäi ta aga elama?
 Mitu wersta on Wõnnu linn Riijast?

§ 53 Wõnnu maakonnast ja Läti maast.

Wõnnu maakonnas on Läti maa kõige kõrgem mägi, 30 jalga madalam kui Munamägi, Saani mõisa juures. Tema nimi on Läti keele Gaisingkalns, see tähendab Tuule mägi. Siit võib kõige kaugele waadata. Mäed, orud, metsasalgud, mõisad, kirikud, weskid ja talumajad on igal pool näha, kuhu poole aga silma pöörad. Nende wabel hiilgawad ligi 17 weiksemat ja suuremat järwe. Pääle Wäina ja Kõiwa jõge on veel kaks suuremat jõge Läti maal. Uhe nimi on **Cwst**, Wõnnu maakonnas. Tema tuleb suurest **Lubaani järwest** ja woolab Wäina jõkke. Tõine jõgi on **Salitsa** jõgi ja woolab **Asti** ehk **Burtneki** järwest merde, Wolmari maakonnas mitte kaugel Cesti ja Läti rajast. Järwest on Läti maal küllalt leida. Kõige suuremad on nimetatud **Lubaani** ja **Asti** järw; pääle selle wõime weel **Walga** maakonnas **Wõru** maakonna raja ligidal **Marienburgi** järwe meele tuletada. Selle järwe ääres näeme meie weel wanad lossi müürid, kus kuulsa Keisri Peetri I. abikaasa **Katariina I.** oli sündinud.

Metjad, wõsudikud, lilled ja loomad on Läti maal niisamasugused kui põhja pool Riija kubermangus. Põl-
 lud kannawad ka ruffid, nisu, odre, kaeru, kartohwliid, hernerid ja linu. Kõige paremaid linu nimetatakse **Marienburgi** linadeks.

Küsimused: Kus on Läti maa kõige kõrgem mägi?

Mis ta nimi on?

Misukesed jõed on pääle Wäina ja Kõiva jõge kõige suuremad Läti maal?

Misukesest järvest woolab Emsti jõgi Wäina jõlle?

Misukesest järvest woolab Salitsa jõgi merde?

Misukene järw on pääle Lubaani ja Asti järwe kõige tähtsam?

§ 54. Kuura maa päälinnast.

Liivi maa lõunepoolne raja jookseb **Kuura maa** rajaga kokku. Wäina jõgi teeb mõlema kubermangu- dele wahet. Kõige suurem jõgi on siin **Kuura maa** **Ma** jõgi. Raks jõge, Memel ja Muus jooksewad **Bauske** linna juures kokku ja säält maalt hüütakse jõgi Raks. Tema jookseb Kuura maa päälinnast **Miitawast** läbi ja 32 wersta Riijast tuleb ta õige mere ligidale, aga ei jookse mitte merde waid rannast mõnikord aga 150 sülda, mõnikord ka 3 wersta kaugel ikka õhtupoole, kuni Wäina jõlle, kus jõesusus Bol- deraa alew on. Jõe- ja mereranna wahel on siin mitu kohta, kus wõerad merewees käiwad. Kõige kuulsam merewee suplemise koht on **D u b b e l n**, 14 wersta Riijast ja 40 wersta Miitawast. Mõlema linna wõib aurulaewadega siit sõita. Müüd on ka raudtee Riija ja Miitawi wahel walmis, nõnda et Kuura maa päälinn, Läti keele **Selgawa** oma 25,000 inimesega peaaegu Riija alewiks wõiks kutsuda, sest ühe tunniga wõime Miitawist Riijas olla.

Küsimused: Misukene jõgi on Liivi maa ja Kuura maa raja pääl?

Mitu wersta Riijast on Kuuramaa päälinn?

Kuda nimetatakse Kuura maa päälinn?

Misukene jõgi jookseb Miitawist läbi?

§ 55. Kuura maa linnadest.

Tõine suurem jõgi Kuura maal on **Windawi jõgi**. Tema tuleb lõunepoolt Wene maalt, woolab **Goldindist**, kõige wanemast Kuura linnast läbi, kus ta wesi üle kaljude kukub ja langeb **Windawi** linna all merde. Nimetatud linna all on hää sadam ja wõeramaa laewad jookswad küllalt sadamasse, heeringid ja soola tuues ja linu, linaseement, wilja ja puid ära wiies.

Kõige lõunepoolsem Wene maa sadam Baltia ehk Lääne mere rannas on aga **Liibawa** linn. Nimetatud linn seisab Liibawi järwe ja mere wahel. Siin oli ennemuiste Läti rahwas oma suuremat eba- jumalat Perkuni teeninud ja seda kohta Leepaja, see tähendab Pärnapuu linnaks nimetatud; sest sääl kaswab wäga palju pärna- ehk niinepuid. Liibawist wiib raudtee Wene maale, Rowno linna ja säält ikka laugemale.

K ü s i m u s e d : Misukene linn on kõige wanem linn Kuura maal?

Kudas hüütakse seda jõge, mis siit läbi jookseb? Misukese linna all langeb ta merde?

Kus on kõige lõunapoolsem Wene maa sadam Lääne mere rannas?

§ 56. Kuura maast.

Kuura maa on Liivi maast natuke soojem, sellepärast leiame siin juba rohkem lehtpuid, liiate tammesi, niinepuid ja jalakaid. Wesikaare ja põhjapool kasvawad suured metsad, kelle eest ka rohkem muret kantakse kui meie maal. Rabasi ja soosi on paiguti ka leida, niisama rohkest ka järwi. Nende wahel on aga hääd põllud ja heinamaad. Pääle rukki, odra, kaera, kasvab sääl nisu, aga linu ei teha küll mitte nii palju

maha kui meie maal. Põllumehed Kuura maal on enamiste Läti rahwas. Põhja pool Kuura maa raaja ligidal elab ka tõistsugu rahwas. Doondangi mõisa järele, Domesnina ranna ääres elab veel kahes külas wana Liivi rahwas Gesti ja Soome rahwa sugulased. Nemad räägimad isekeslis Liivi keelt, kirikus kuulewad nemad aga Läti keelt, nõnda et aega mööda Läti keel nende emakeelt hoopis saab lämmatama. Enamiste toidawad Liivilased kalapüügist oma pääd ja oliwad kuulsad mererööwliid olnud. Döldakse, et kõik Kuura- ja Liivimaa rand Liibawist kunni Salitsja jõeni wanal ajal Liivi rahwa päralt oli olnud. Veel 80 aasta eest leiti Salitsja jõesuus mõnda meest, kes Liivi keelt oskas.

Kuura maa Lätlased elawad niisamuti kui Liivi maa Lätlased ükshuis taludes. Mikaste mõisnikkude uhkete hoonte ümber leitakse sagedaste suured ilusad inglisajad. Suutist elab siin maal palju; enamiste kauplewad nemad mööda maad ümber käies ja sõites.

Küsimused: Mikspärast leiame meie Kuura maal juba rohkem lehtpuid?

Mis wõime Kuura maa metsadest ütelda?

Misjugu wilja kaswab Kuura maal?

Kus elab veel wana Liivi rahwa sugu?

Mis leitakse sagedaste mõisnikkude hoonete ümber?

Misjugu rahwas elab pääle Lätlaste ja Sakslaste Kuura maal?

§ 57. Soome maast.

Kui meie, kas Tallinnast, Lontowast ehk Narwast laewaga põhja poole purjetame üle Wiru- ehk Soome mere, siis jõuame paraja tuulega mõne tunni pärast **Soome maale**, kus eluwiihede, kornbede, were ja keele poolest meie ligemad sugulased elawad, kelle kändust Gesti rahwas oliwad ennemuiste lahkunud.

Nemad nimetawad iseennast Soomlasteks ja meid hääwawad nemad Wirulasteks. Soome maa on wäga kaljune ja täis järwi, aga siiski wõib rahwas wäsimata töö läbi oma pääd toita. Nemad elakswad palju õnnelikumalt, kui mitte külma kliima läbi wäga sagedaste wiljaäpardust neil ei juhtuks, mis wahete wahel suurt nälga sünnitab, nõnda kui mõne aasta eest, kus rahwas tuhande kaupa nälja küüsis surma leidis. Mere rannas elawad osawad kala- ja laewa mehed, ja enam keskmaad leiame suuri wabrikuid, kus kuulsaid raud- ja terastriistu, hääd paberid ja igauhel tuttatwat rootsiriiet tehakse. Soome maa päälinn on **Helsingi**, hää sadamaga, kuulsa suurekooliga ja 24,000 inimesega.

Helsingi linna ees on seitse saare pääl kaljude sisse kalju koopad raiatud, keda kasemattiteks kutsutakse ja kelle seest suuredükkid oma ninad wälja pistawad ja linna waenlase wasta wõiwad kaitseda, kes tema pääle tahab tungida.

Bõhja pool Soome maal ehk **Lappu maal** elawad **L a p p l a s e d** ka Soome ja meie rahwa sugulased. Nüüd seisab juba Soome maa ligi 70 aastat Wene maa walitsuse all, enne seda oli ta Rootslaste päralt ja sellepärast kuuleme Soome maal tihti ka Rootsi keelt. Helsingist wiib meid raudtee põhjapoolle **Tawasthusi** linna ja hommiku poole üle **Wiiburgi** linna meie suure riigi uue päälinna **Peeterburi**.

Rüsimused: Kus elawad eluwiihise, kombede, were ja keele poolest meie ligemad sugulased?

Kuda hääwawad Soomlased Eesti rahwast?

Misukene meri on Eesti maa ja Soome maa wahel?

Misugune on maapind Soome maal?

Mis on sääl tihti leida?

Mis sünnitab sääl wahete wahel suurt nälga?

Misuke linn on Soome maa päälinn?

Mis sugu rahwas elab põhjapool Soome maal?

§ 58. Peeterburi kubermangust ja Peeterburist.

Niisamuti võime nüüd Baltist üle Tallinna, Rakvere ja Narva ikka hommiku poole sõites **Peeterburi** saada. Kes sui ajal Tartust aurulaewaga **Pihkwa** sõidab, leiab sääl ka raudtee ees, kes teda Peeterburi wiib. Sgäüks on wistist juba sest suurest kuulsast Wene riigi päälinnast ja Keisri elukohast midagi kuulnud. Aga kellel waba mahti ja raha kopeid taskus on, et sinna wõib minna, ei saa seda teekonda wistist kahetsema. Peeterburis elawad praegu 700,000 inimest, niisama palju, kui Gesslasi ööldakse olewat ja linn ei ole enam kui 177 aastat wana; sest Peeter I. asutas teda 1703 **Neewa** jõe kaldale. Peeterburi ümber on mitu weiket linna ja Keiser ise elab sui ajal **Tsarski Selos**, see tähendab Keisri külas, ehk ka Peeterhoowis, mere ligidal. Peeterburi ees Wiru ehk Soome meres kaljusaarte pääl seisab tema kindel linn suure sõa- ja kaubalaewade sadamaga **Kroonstat** nimi. Peeterburi on Wene maa päälinna kõrwas ühtlase oma nimelise kubermangu päälinn, sest Peeterburi kubermang ehk Ingri maa ja meie maa rajad jooksewad kokku. Kuda juba ülewal nägime, jookseb Narwa jõgi just raja pääl ja keskpaigast Peipse järwest läib piir läbi. Peeterburi kubermangus elab pääle Wenelaste ka Soomlaste ja wiimisel ajal oli mõni talupoeg Gesti maalt ka sinna rändanud ja pesaaset leidnud. Niisamuti leiame ka maarahwast Riija kubermangus Lätlaste keskel Marienburgi ja Swanenburgi wahel, kes juba ennemuiste seie oliwad tulnud.

K ü s i m u s e d : Kes on Peeterburi asutanud?

Millal teda asutati?

Misuke jõgi jookseb Peeterburist läbi?

Kus elab Keiser sui ajal?

Misukene linn on Peeterburi ees Wiru mere kal-
jusaarte pääl?

Ruda nimetatakse weel Peeterburi kubermang?

§ 59. Pihkwa kubermangust.

Wasta keshommiku Riija kubermangu on Pihkwa ehk Plesku kubermang. Siin elawad raja ligidal, wasta Wastseliina kihelkonda mitmes külas Gestlased keda naabrid Setukeseks uimetawad. Nemad on eneste tunnistust mööda maarahwas, aga kumardawad wenenärki Jumalat, elawad palju puhtamalt kui meie rahwas mitmes paigas Tallinna ja Riija kubermangus. Säääl leiame weel tänapäew wanu Gesti rahwa riided, mõne wana wiisi ja laulu. Wiimisel aastadel on mõni talupoeg Tallinna ja Riija kubermangust Pihkwa kubermangu tulnud ehk rändanud. Söldakse, et säääl praegu 12,000 Gestlast elawad. Need wäljarändajad, kes Peeterburi ehk Pihkwa kubermangus aset on leidnud, wõiswad kül mõne päewa pärast oma endisest kohast sinna saada, aga need, kelle himu neid Samaarasse, Kaukasiasse ja Krimmisje ajanud, ei olnud wistist ette teadnud, kui pikk tee sinna maale oli, sellepärast tahame siis lõpetuseks lühidelt weel mõnda meie suurest Wene maast jutustada, kelle pärast ka meie weike isamaake on.

Rüsimused: Kus elawad Setukesed?

Mis leiame meie weel tänapäew säääl?

Kelle sugulased on see rahwas enese tunnistust mööda?

Kui palju Gestlast elawad Pihkwa kubermangus?

Kust on nemad sinna tulnud?

§ 60. Moskwa ja Nishni-Nowgorodist.

Tallinnast loetakse 360 wersta Peeterburi ja Narwast 142, Tartust 326 ja Pihkwest 270 wersta. Müüd

wõime ka Tallinnast Tartust, Rakverest ehk Narvast mööda raudteed Peterburi sõita; niisamuti ka Pihkwaast. Peeterburist wiib meid jälle raudtee keshommiku poole **Moskwa** linna, wana Wene maa päälinna ja see tee on 604 wersta pikk. Moskwa linn seisab Moskwa jõe kaldal. Siin on kõrge müüride taga kesh linna Keisri elumajad ja kirik, kus kõik Wene keisrid kroonitakse. Moskwas leiame ka kõige wanema suurekooli Wene maal. Moskwaast wõime meie raudtee pääl weel kaugemale hommiku poole sõita ja jõuame sääl **Nishni-Nowgoredi** linna, 390 wersta Peeterburist. Siin on sui ajal otsatu suur laat, kuhu mitme miljonide rubla eest kaupa kokku tuuakse ja ära müüakse. Linn seisab suure **Volga** jõe kaldal, just sääl kohal, kus **Oka** jõgi Wolga jõkke woolab. Suure Wolga jõe hallikad ärkawad **Waldai** mägestikkudes, Peeterburi ja Moskwa wahel. Peeterburi ja Moskwa raudtee läheb **Tweri** linna ligidale üle Wolga jõe. Juba Tweri juures kannab Wolga lodjasi ja ka weikemaid auru-laewu; aga Nishni-Nowgorist läimwad sui ajal auru-laewad õige tihti kunni Wolga jõe suuni.

Küsimused: Mitu wersta on Peeterburist Moskwa?

Kus kroonitakse kõik Wene keisrid?

Kus on kõige wanem suurkool Wene maal?

Kus peetakse otsatu suur laat?

Misuke jõe kaldal seisab see linn?

Kus on Wolga jõe hallikas?

Kus kohal läheb Peeterburi-Moskwa raudtee üle Wolga jõe?

§ 61. Wolga jöest.

Nishni-Nowgorodist woolab Wolga ikka hommiku poole, kunni **Raasani** linnani, kus ida- ehk põhja hommitu poolt **Urali** mägestikkudest tulles **Raama**

jõgi Wolga jõtte langeb. Kaasani linnas on jälle üks suurkool. Kaasani linnast hakkab Wolga jõtee ikka enam lõune poole hoidma, teeb siis **Samaara** linna ligidal looga hommiku poole ja woolab säält jälle lõune poole kunni **Sarepta** linnani, kus jõgi keshommiku poole jookstes **Astrahani** linna juures **Kaspia** merde langeb. Jõgi on 3500 wersta pikk ja hää kaubatee kõigile kubermangudele, kellest tema läbi käib. Põhja poolsed maad saadawad tema pääl puid ja kasulanahku minema: keshwenemaa oma wiljarikkust, idapoolsed maad Urali mägedest rauda ja wäskke ja keshommiku poolsed kubermangud oma rohket kalasaaki ja soola. Wolga jões püütakse palju kalu, nende seas ka rohkestest tuurakala, kelle mari, wene keele икра (ikra) saksa keele kawiar, kalliks maiuse roaks peetakse. Pääle selle leitakse Wolgas ka ühte suurt kala, kellest kalaliimi, (Hausenblasen) tehakse. Wolga jõe parem kallias on kõrge ja pahem madal.

Küsimused: Misukesed jõed jooksewad Wolga jõtte?

Misukeselinnani woolab Wolga ikka hommiku poole?

Kuhu poole hakkab siit Wolga jõtee ikka enam ennast hoidma?

Misukeselinna ligidal teeb ta looga hommiku poole?

Misukesel merde langeb ta?

Kellele on Wolga hääks kaubateeks?

Mis saadawad põhjapoolsed kubermangud tema pääl minema?

Mis keshwenemaa, mis idapoolsed, mis keshommiku poolsed kubermangud?

Mis sugu kalu püütakse Wolga jões?

§ 62. Gestlaste sugulastest Wene ja Siberi maal.

Nishni-Nowgorodi ja Kaasani wahel elawad Soome ja Gesti rahwa sugulased, nimega Wotjakid, ja enam

põhjo poole Sõrjenid. Ka Kaasani pahemal pool Wolgad, Sõheremiski rahwas ja paremal pool Mordwini rahwas on were ja keele poolt Soomlaste ja Gesti laste sugulased. Nende eluviisid ja kombed, nenda riided ja riistad tuletawad weel tänapäew meile meele, et siin Gesti rahwa sugu elab, ehk küll nende keelemurre koguni wõeras meile näitab, aga kirjamehed wõiwad warsti aru saada, et nende keel meie keelega kokku läheb. Nemad on Wene usku ja lähewad aast' aastalt ise ka ikka rohkem Wenelaseks. Targemate kirjameeste tagauurimiste mööda oliwad wistist ka Soome ja Gesti rahwas ükskord Wolga jõe kaldal elanud ja ennemuiste weel kaugemalt hommitu poolt sinna tulnud; sest taga Urali mägesi **Siberimaal** üle 3000 wersta Peeterburist elab ka Soome ja Maa rahwa ennemuistsed sugulased, keda Wogulid ja Ostjakid kutsutakse, kes weel paganad on ja ennast linnu- ja kalapüüdmisest toidawad.

Aga kuda juba ülewal kuulsiime, on mitu talupere wiimsel aastatel Wolga jõe kaldale, liiate Samaara kubermangu läinud oma õnne otsima. Sinna on Peeterburist 1800 wersta.

Et üleantumaid, kes warastawad, rööwivad ja tapawad ja muud kurja tööd teewad, tühja, see on Siberi maale saadetakse, teab iga laps, aga kui kaugel nimetatud maa meilt on, tahame seie ülesse panna. Tobolski linn on ligi 3000 wersta; Tomski linn üle 4000; Irkutski 5800 ja Nersjinski linn 6900 wersta Peeterburist. Mida suurem kurjategia, seda kaugemale teda saadetakse.

Küsimused: Kuda nimetatakse Gesti laste sugulasi, kes Nishni-Nowgorodi ja Kaasani wahel elawad?

Kuda nimetatakse Gesti laste sugulasi, kes Kaasani ja Samaara wahel elawad?

Kus on kirjameeste tagauurimiste mööda wistist Gesti rahwas ka ükskord elanud?

Kuda kutsutakse seda rahwast, kes taga Urali mägesi Siberi maal elab ja ka Cesti rahwa sugulased on?

§ 63. Kaukaasia maast ja Krimmist.

Kes nüüd **Kaukaasia** maale tahab reisida, see võib sui ajal mööda Wolga jõe edasi lõunepoole funni Sarepta linnani sõita. Säält wiib teda raudtee Donni jõeni ja mööda Donni jõele kaldal Kasjakad elawad, sõidab ta Aasowi mereni, kust weel ligi 600 wersta Kaukaasia mägestikuni maad on. Talwe ajal, kus aurulaewad ei sõida, on tulusam Moskwest mööda raudtee üle Harkowi linna, kus ka suurkool on, Aasowi mererannani sõita. Aasowi meri, mis üks jagu Musta merest on, seisab 1100 wersta Moskwest lõune poole. Musta mere ja Kaspia mere wahel leiame kõrged **Kaukaasia** mäed. Musta mere põhjapoolses rannas Aasowi mere ääres seisab **Krimmi** poolsaar. Nimetatud poolsaare pääl elawad Taterlased ja säääl on kuulus Sewastoopoli linn, keda Prantsused ja Inglased Krimmi sõas ärra rikkusiwad. Musta mere läänerannas seisab kuulus kaubalinn **Odesja**, kus ka üks suurkool on. Odesja ja Krimmi wahel woolab Musta merde **Dnjeperi** jõgi kelle kaldal 500 wersta jõe suust kuulus wanaaegse Wenemaa pälinn **Kiew** seisab. Ka siin on üks suurkool. Odesjast wiib raudtee Kiemi ja säält Kurski linna kaudu Moskwa. Dnjeperi jõgi arwatakse 1500 wersta pikk ja tema hallikad tõusewad Wäina ehk Düüna ja ka Wolga jõehallikate ligidal, aga nõnda, et Wäina jõgi oma hallika kohast õhtupoole ja Wolga jõgi hommiku- ja Dnjeperi jõgi lõunapoole woolab. Riija linnast võime mööda raudteed Düünaburi ja Witebski linna kaudu niisama Moskwa kui Kiemi linna sõita.

Dünaburi linnast mööda läheb ka Peterburist üle Pihkwa tehtud raudtee Wilna linna. Üks raudtee aar jookseb siit Põhla maa päälinna **Warschawi** ja teine aar üle Konno liuna Sassa maale.

Küsimused: Kudawiist võime Kaukasia maale saada?

Misukene merede wahel on Kaukasia mäed?

Kus on Krimmi poolsaar?

Misukene kuulus kaubalinn seisab Musta mere lääne rannas?

Kus woolab Dnjeperi jõgi Musta merde?

Misukene kuulus linn on selle jõe kaldal?

Misuguste jõe hallikad ei ole mitte väga kaugel üksteisest?

§ 64. Wene riigi piiridest.

Wenemaa põhjapoolse piiril leiame meie **Walge mere** ja lõunepoolse piiril **Musta mere**. Walge merde woolab suur **Dwina** jõgi. Walge merest Musta mereni loetakse 2000 wersta. Walge meri on aga üks jagu Põhja-Jäemereest ja sellepärast leiame pääle Walge merd Wene maa põhjapoolse rannas ka **Põhja-Jäemere**.

Lõunepoolse Wene maa piiril oleme ka pääle Musta mere **Kaspia** mere tundma õppinud. Mõlemate merede wahel jookseb lõunapoolne Wene maa raja **Persia maa** rajaga kokku.

Hommitune Wene maa raja on meilt väga kaugel, üle 10,000 wersta.

Õhtupoolse Wene maa rajal leiame **Baltiski** ehk **Lääne mere**. Siin elame meie ja meilt põhjapoolse Soomlased ja Lapplased. Wene ja Rootsi raja jooksewad siin kokku. Meilt lõunepoolse minnes leiame õhtupoolse Wene riigi piiril hakatusel Läti rahwast,

siis Leedu rahvast ja Pohlakaid elamas, kus Wene ja **Saksa maa** kokku lähwad. Pohla maa ja Musta mere wahel rajab **Austria riik** meie riigi wastu.

Küsimused: Misukene meri on Wene maa põhjapoolse piiril?

Misukene meri on lõunepoolse piiril?

Mitu wersta loetakse Walge merest Musta mereni?

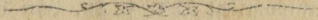
Kui kauge on hommitupoolne Wene maa raja meilt?

Kuda nimetatakse seda merd, kelle läbi õhtupoolne Wene maa raja jookseb?

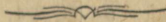
§ 65. Lühikene otsus sündinud asjust meie maal.

See suur riik, kelle liikmed meie praegu oleme, sai juba rohkem 1000 aasta eest põhjandatud. Üle 70 miljoni inimest, see on sada korda rohkem kui Gestlast ülepää arwatakse, elab ses määratumas riigis, kelle suurus terve Euroopas üle käib. Üle 170 aastat on nüüd meie maa Wene walitsuse all rahupõlwe leidnud, kus enne seda ümberkaudu arwates 500 aastat sõakära ja werewalamine meie maa pinnalt palju iial ei lõpe nud. Gesti ja Liwi maa oliwad nimetatud aja sees mitme walitsuse all ohkades kannatanud. Hakkatuselt seisis Tallinna maa Daanlaste ja Riija maa Sakslaste käes, kus siis ka põhjapoolne Gesti maa kõik Ordo ehk Sakslaste rüütlistsi päralt oli. Üks wabe seisis meie maa ka Pohla walitsuse all ja 280 aasta eest tuliwad Rootslased seie. Nende käest wöttis KeiserPeeter I. wiimaks suures põhjasõas (1700—1721) Gesti ja Liwi maa ära, ja sest ajast kunni meie päiwani ei ole Sumal tänatud meie maa ja rahwas enam sõda näinud

Õnna Keisri Aleksandri I. walitsuse all (1819) pääs-
teti rahwas orjakütkest ja tehti priiuse osaliseks. Keisri
Aleksandri II. all on meie rahwale mitu säädusliku
armuanet kingitud, mis läbi ihulikule priiusele igapidi
tugewust kaswis. Rahwa oma kõige suurem mure peaks
nüüd aga olema, waimu wabaduse ehk priiuse eest hoolt
kanda, et tuimus ja pimedus seemne idanemist ei tee-
laks, mis ülema walitsuse poolt tema õnneks on kül-
watud. Sumal ise aga kaitsegu ja õnnistagu meie
maad, rahwast ja riiki, kõige rohkemalt meie kõrget ja
armulist **Keisrit**, et meie kaa tema pehme tiiva all
ühte wailliku ja rahulist elu leiaksime kõiges Sumala
kartuses ja auustuses.

 „Kodu- ning isamaa õpetusele“ häda
pärast tarwilised kaardid on H. Laakmanni raamatu
poes Tartus müüa.

Tuhataja.

Pehek

Pehek

§	1. Silmapiirest	11	§	37. Gesti rahwa jumala-	
§	2 ja 3. Ilmakaarest	12		teenistusest, ristimisest	
§	4. Tuulest	13		ja usu puhastamisest	58
§	5. Weest ja meeaurust	14	§	38. Ennemistsed jutud	
§	6. Udust ja pilvedest	15		Tartu linna kohast	61
§	7. Wihmast, lumest, rahest	16	§	39. Tartu linnast	62
§	8. Rästest ja härmatusest	17	§	40. Emajõe- ja Pühajärwest	63
§	9. Jäätisest	18	§	41. Wirtsu järwest	64
§	10. Hallikatest	19	§	42. Peipse järwest	65
§	11. Ühe weetilga elukäik	20	§	43. Endla järwest ja Tartu	
§	12. Jõe kaewandusest, suust			maakonnast	66
	ja kallastest	21	§	44. Võru linnast ja maa-	
§	13. Wälgu löömisest	22		konnast	70
§	14. Müristamisest ja taewa		§	45. Willandi linnast ja	
	wehklemisest	25		maakonnast	72
§	15. Wikerkaarest	26	§	46. Pärnu linnast ja maa-	
§	16. Päikese teeringist	27		konnast	73
§	17. Päikesest	28	§	47. Saare maast	74
§	18. Maakerast	30	§	48. Riija kubermangust	75
§	19. Kuust ja kuuloomisest	31	§	49. Läti rahwast	76
§	20. Päikese ja kuu warju-		§	50. Riija linnast	78
	tamisest	34	§	51. Walga linnast ja Wol-	
§	21 ja 22. Tähtedest	35		mari maakonnast	79
§	23. Glu- ning koolimajast	39	§	52. Wõnnu linnast	81
§	24. Glukohast	41	§	53. Wõnnu maakonnast ja	
§	25. Isamaast ja emakeelest	41		Läti maast	82
§	26. Kalewi kalmust ja Üle-		§	54. Kuura maa päälinnast	83
	meeste järwest	44	§	55. Kuura maa linnadest	84
§	27. Tallinnast	45	§	56. Kuura maast	84
§	28. Baltiskist ja Harju		§	57. Soome maast	85
	maakonnast	47	§	58. Peeterburi kuberman-	
§	29. Hapsalu linnast ja			gust ja Peeterburist	87
§	Lääne maast	49	§	59. Pihkwa kubermangust	88
§	30. Paide linnast ja Järwa		§	60. Moskwest ja Nishni-	
	maast	49		Nowgorodist	88
§	31. Rakwerest ja Wirumaast	50	§	61. Wolga jõest	89
§	32. R. p. mälestuse kohtadest		§	62. Gestlaste sugulastest	
	ja Tallinna mägedest	52		Wene ja Siberi maal	90
§	33. Tallinna maa pinnast,		§	63. Kaukaasia maast ja	
	metfadest ja kasudest	53		Krimmist	92
§	34. Tallinna maa elajatest	54	§	64. Wene riigi piiridest	93
§	35. Küladest	55	§	65. Lühikene otsus sündi-	
§	36. Maarahwa elust	57		nud asjust meie maal	94

